

İZNIK KONSİLİ ÖNCESİNDE VE SONRASINDA HERETİK HIRİSTİYAN AKIMLARI / Doç. Dr. Kadir ALBAYRAK*

Tarih boyunca insan aklının ve düşüncesinin yüz yüze kaldığı ve bir türlü çözüm bulamadığı sorunların başında çok karmaşık bir konu olan kötünün/kötülüğün doğası ve kaynağı gelmektedir. İnsanoğlu her ne zaman dinî inancına rasyonel bir destek aramaya kalkışmışsa o, kaçınılmaz bir şekilde yaşadığı sınırlı dünyanın özelliklerini Tanrı'ya atfetmek zorluğuyla karşılaşmıştır. Yani sonsuzla sonlu olanın, mükemmel Tanrı ile fani dünyanın bağdaştırılması sorunu ortaya çıkmıştır. Acaba yüce ve mükemmel Tanrı kötüyü ve kötülüğü de mi yaratıyordu? Yoksa kötünün ve şeytanın yaratıcısı başka bir varlık mıydı?

"Kötülük" nedir? Kötülük hakiki manada var mıdır? Var ise kaynağı nedir, yahut kimdir, eğer kötülük ile Allah arasında bir ilişki varsa, bu ilişkinin mahiyeti nedir?

Ünlü İngiliz filozofu David Hume, son soruyu açarak şöyle dile getiriyordu:

Allah kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor?

"Öyle ise o güçsüzdür."

Yoksa gücü yetiyor da kötülüğü önlemek mi istemiyor?

"Öyle ise O, iyi niyetli (ve rahim) değil midir?"

Hem güçlü, hem iyi ise, âlemden bu kadar kötülük, nasıl oldu da var oldu?!

Felsefe ve ilahiyat tarihinde bu çetin soruya verilen cevapların sayısı oldukça çoktur. Bazıları kötülüğü gerçek anlamda var saymayarak, bazıları onu maddeye bağlayarak, bazıları sınırlı bir tanrı anlayışı ortaya atarak, bazıları da birden fazla tanrı kabul ederek meselenin üstesinden gelmeye çalışmışlardır.¹

Esasen bu sorunun tarihi çok eskilere gitmektedir. Eflatun bu meselenin üzerinde durmuş fakat bir çözüm getirememiştir. Maddenin her türlü kötülüğün

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Bkz. Mehmet S. Aydın, *İçe Kritik Bakış*, İyi Adam Yayınları, İstanbul 1999, 273-274; Kötülük sorunu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir 1987, 120 vd.

kaynağı olduğu fikri üzerinde ısrar eden, özellikle Plotinüs (m.s. 204-269) idi. Onun bu görüşü daha sonraki eğilimleri büyük ölçüde etkilemiştir.²

İnsan aklının ulaştığı çözümler sonuçta iki grupta toplanmaktadır. *Birincisi*, kötünün veya şeytanın da Tanrı tarafından yaratıldığını söyleyen ve tevhitçi dinlerin kabul ettiği görüştür. Buna göre her şey Tanrı'nın iradesiyle gerçekleşmekte ve şeytan tanrıdan bağımsız bir varlık değil; tamamen ona bağlıdır. İnsan özgür iradesiyle ikisi arasında tercihini yapmak durumundadır. *İkincisi* ise, bunun tam zitti görüştür ki, Tanrı ile şeytanı veya iyi ile kötüyü ayrı ve birbirine zıt olarak anlamaktadır. Dolayısıyla kötünün kaynağı Tanrı'nın dışında aranmalıdır. Kötünün yeri görünen bu dünyadır, maddî alemdir; burada acı çekilir ve mutsuz olunur. Yani kötünün kaynağı bizatihi maddenin kendisidir.³

Bu görüşün doğal sonucu olarak kötü/şeytan, Tanrı'nın sahip olduğu bütün özelliklere sahip olmaktadır. İşte bu anlayışa düalizm adı verilmiştir. Bu ise, Tanrı ile şeytan arasında tam ve bağdaşmaz bir ikilik vardır anlamına gelmektedir. Bu anlamda tarihte görülmüş olan en katı ve klasik gnostik düalizm örneği Maniheizm'dir.

Bu açıklamalardan sonra asıl konumuz olan heretik akımlara geçmeden önce bazı kavramları izah etmenin konunun anlaşılmasını daha iyi sağlayacağını düşünüyoruz. Birinci anahtar kavramımız "heresi/heretik" kelimesidir.

Heresi/Heretik: "Heresi" tabiri Hıristiyan Kilisesi'nin *ortodoks/sahih* doktrinin karşısında duran düşünce veya doktrin, "heretik" ise, ortodoks olmayan bir görüşü benimseyen kişi olarak tanımlanmaktadır.⁴ *Heresi* Yunanca kökenli bir terim olup dinî ve felsefi düşünce alanına işaret etmektedir ve Hıristiyanlığın antik Roma dünyasına girişiyle bir kilise terimi hüviyetini almıştır. Terim 13. yüzyılda orta ve batı Avrupa'da önemli bir heretik grup olan Katharlar'ı, daha sonra da ortodoks olmayan her türlü doktrin, düşünce ve grupları göstermek için de kullanılmaya başlanmıştır.⁵ Kelime "*Seçme, seçim, ayırma, seçilmiş kişi veya şey*" gibi anlamlara gelen Yunanca "*hairesis*"den türemiştir ki, Apostolik öğretinin karşısındaki görüşleri ifade eder. Esasen

² Aydın, *Din Felsefesi*, 120-121.

³ Dimitri Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948, 1 vd.

⁴ *The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary*, III, London 1962, 409.

⁵ Martin Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, Edition Leipzig 1984, 7.

"Apostolik" sıfatı havarilere ait olan iman, öğreti ve pratikler için kullanılan bir kavramdır. "Havarilere ait olan" anlamına gelen bu tabirin değişik kullanımları vardır. Örneğin, Roma, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Kiliseleri için *Apostolik Kiliseler*, birinci ve ikinci yüzyıllarda yaşamış olan Hıristiyan teologlar ve yazarlar için (Clement, Ignatius, Hermas, Barnabas vb.) *Apostolik Babalar*; Kilisenin ayin ve litürjilerini belirleyen kurallara da *Apostolik Yasalar*

heretikler, kendilerini ortodoks düşüncenin temsilcisi olarak kabul eden çoğunluk Hıristiyanların bakış açısıyla tanımlandıkları için bu şekilde adlandırılmışlardır.⁶ Bu anlamda *heresi* tabirini *ortodoks* kavramının tam zıttı olarak düşünmek mümkündür. "*Ortodoks*" ise, Kilise otoritesince doğru ve geçerli olduğuna hükmedilen dinî görüş ve düşünceler şeklinde tanımlanabilir. İşte heresi, Kilise tarafından resmî olarak tanı(mla)nılmış bu doktrini inkar ve reddedenlere denilmektedir. Ancak heretikler de bizzat Kiliseyi heresi olmakla itham etmişler⁷ ve her iki taraf da Hıristiyan ismini muhafaza etmek istemişlerdir.*

Tarih boyunca heresi sözcüğünün zaman zaman "*inançsız*" ve "*kafir*" anlamında kullanılmış olduğuna da rastlanmaktadır. Örneğin eski Hıristiyan litürji kitaplarının bazılarının "Good Friday" ayininde okunan parçalardan birisinde "*Yahudiler, Türkler, Kafirler ve Heretikler*" cümlesi geçmektedir.⁸ Buradan anlaşıldığına göre heretikler bazı dönemlerde kafirlerle eşdeğerde görülmüşler, bunun doğal bir sonucu olarak da dindaşlarının Haçlı Seferleri'ne maruz kalmışlardır.

Heresi tabirine yakın bir diğer İngilizce kavram ise "*schism*" kelimesidir. Yine Yunanca "*schisma*"dan türeyen ve anlam itibariyle "*yarık, gedik, yırtık, kopuş*" demek olan bu kavram, doktrinel olmaktan çok, esasa zarar vermeyen diğer formel konularda Kiliseden ayrı düş(ün)en görüş anlamına gelmektedir.⁹ Bu manada ilk schismatik ayrılık 1054 yılındaki Ortodoks doğu ile Katolik batının arasındaki kopuşla ortaya çıkmıştır. Anlaşmazlık imanın tanımındaki "*Filioque*" tartışmasında yoğunlaşmıştı. Reform hareketleri de Roma'dan bir kopuş olduğu için schismatik olarak görüldüğü gibi, terim Protestan Kilisesi'nin kendi içindeki ayrılıklar için de kullanılmıştır.¹⁰

---

denilmektedir. Bu anlamda Apostolik tabiri kiliseler, kişiler, zamanlar ve yazılar hakkında kullanılmaktadır.

⁶ *The Continuum Dictionary of Religion*, Ed.By Michael Pye, New York 1994, 107.

⁷ *Dictionary of Religions*, Ed.By John R. Hinnels, Penguin Books, London and New York 1984, 145.

* Çalışmamızda Bogomilizm ve diğer akımlar için kullandığımız "heresi/heretik" nitelendirmesi bu alanda yapılan çalışmalarda (literatürde) yaygın şekilde kullanılan bir kavramdır. Bu heretiklerin muhaliflerince (Katolikler ve Ortodokslar) onlara bir dinsel sıfat olarak verilmiştir. Dolayısıyla heretikler bizatihi kendilerinin heretik olduklarını kabul etmemişlerdir.

⁸ Geoffrey Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, Oneworld Publications, Oxford 1998, 131.

⁹ *Dictionary of Religions*, 145; Rosemary Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, Wordsworth Reference, London 1995, 464-465.

¹⁰ Bkz. Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 214.

Kronolojik olarak baktığımızda "heresi" kavramının Yeni Ahit'te Pavlos tarafından da kullanıldığına şahit oluyoruz.¹¹ Diğer yandan 1. yüzyılın sonunda Antakya'lı Ignatius da ilahiyatla ilgili yanlışlıkları "heresi" olarak isimlendirmiş ve daha sonra da Kilise her türlü yanlış doktrin müntesiplerine heresi demiş ve onları günahkâr addetmiştir.¹²

Sect: Konumuzu ilgilendiren ve heretik sözcüğüne yakın olan "Sect" kelimesi ise, takip etmek, izlemek, peşinden gitmek demek olan "sequi"den türemiştir. Klasik Latince'de "secta" bir düşünce şeklini, bir hayat tarzını; daha özel anlamda ise bir kimsenin mensup olduğu siyasî bir partiyi veya felsefî ekolü gösterir. Antik Hıristiyanlık ve Ortaçağ'da "sect" kelimesi "heresi" ve "schism"den daha az kullanılıyordu. Protestanlığın yükselmesi ve Hıristiyanlık doktrininin daha fazla parçalanmasıyla birlikte sect kelimesi yaygınlık kazanmıştır. Günümüzde bu kelime daha çok, kişinin kendi mantığında onaylamadığı ve kabul etmediği inançlara göndermede bulunur. İngiltere ve Almanya gibi Devlet Kiliseleri'nin olduğu ülkelerde ise bütün muhalifleri içine alacak bir anlam göstermektedir. Katolik Kilisesi'ne göre de kendi dışında kalan inançlar için kullanılmaktadır.¹³

Bu makalemizde çokça kullandığımız diğer bir önemli kavram da düalizm sözcüğüdür.

Düalizm, kavramının felsefi-tarihi ve dinler tarihi açısından farklı içerikleri görülmektedir. "Düalizm" terimi 1700 yılında Thomas Hyde tarafından Maniheizm vb. birbirine eşit iki ayrı gücün, tanrı ve şeytanın bulunduğu sistemleri açıklamak maksadıyla kullanılmıştır. Daha sonra ise aynı terim felsefe alanında Dekart'ın zihin-madde, Eflatun'un ölümlü beden-ölümsüz ruh ve Kant'ın fenomen-nomen alem arasındaki ayrımlar için de kullanılmıştır.¹⁴

Dinî olarak "düalizm" bir birine karşı, zıt iki tanrı ve/ya ilkeye inanmak demektir. Bu prensipler; iyi-kötü, ruh-beden, aydınlık-karanlık... şekindeki fenomenler olarak ortaya çıkarlar. Dinler Tarihi açısından bakıldığında bu tanımın içerisine başta Maniheizm olmak üzere Gnostisizm, Bogomilizm ve bunların Batıdaki yansımaları olan Patarenler, Katharlar ve Albigenler

¹¹ "Putperestlik, sihirbazlık, düşmanlıklar, münazaa, kıskançlık, gazaplar, çekişmeler, ayrılıklar, firkalar". (Galatyalılara, 5/20). Cümlede geçen "firkalar"ın karşılığı olarak İngilizce metinlerde "heresies" kelimesi kullanılmıştır.

¹² Bkz. W.R.F. Browning, *Dictionary of the Bible*, Oxford University Press, 1996, 169.

¹³ N.A.Weber, "Sect and Sects", <http://www.newadvent.org/cathen/13674a.htm>. 25. 03. 2003.

¹⁴ Bkz. Yuri Stoyanov, *The Other God, Dualist Religions From Antiquity to the Cathar Heresy*, Yale University Press, New Haven and London 2000, 2.

girmektedir.¹⁵ Düalizmin en basit tanımı şöyle yapılabilir: “İki prensibin zıtlığı”. Bu zıtlık bir değer yargısını (iyi/kötü) ve kozmolojik, antropolojik, etik, madde-ruh, karanlık-aydınlık vb. bütün düzeylerde realitenin hiyerarşik bir kutuplaşmasını ihtiva eder.¹⁶

Geleneksel olarak dinî düalizmin iki modeli veya türünün varlığından bahsedilir. Bunlardan birincisi, mevcut yaratılıştan sorumlu ebedî iki ayrı prensibin varlığını ortaya koyan “radikal düalizm” ve diğeri yüce bir yaratıcının hükümranlığını tartışma konusu yapmayan “ılımlı ya da monarşist düalizm”. Düalizmin bu türünde, ikinci prensip olan kötülük daha sonra ortaya çıkar ve kaynağını genel olarak birinci prensip içindeki bir yanlışlıktan alır.¹⁷

Hıristiyan Heretisizmi

İznik Konsilî’nde ilk kez özgün metinlerin dışında kavramlar İncil’e sokuldu ve ilk kez heretik (sapkın) üretme süreci başlamış oldu.¹⁸ Aslında Hıristiyanlık tarihinde kiliselerin ayrışmasını ve oluşmasını etkileyen en önemli olay İmparator Konstantin’in beklenmedik bir şekilde Hıristiyan inancını benimsemesi olmuştur. Bu olaydan Doğu Grek dünyası memnuniyet duyarken Latin Batı rahatsız olmuştur. Bu şekilde doğu dünyası bir imparatorun koruması altına girmiştir ki¹⁹ bu da hem dini hem de siyasi alanda onlara bir avantaj sağlamıştır.

Batı kendi içindeki düzen, disiplin, ahlaki konular, yetki ve yönetimle ilgilenirken, doğu Grek dünyası daha çok kendisini tehdit eden heretik akımlarla uğraşmıştır. Bunların tehdit ettikleri alanlar Tanrı, teslis ve İsa’nın doğası ile ilgili hususlardı. Batı dünyası sürekli daha çok kanuncu, gerçekçi ve pratiğe eğilimli, Tanrı’dan çok insanın durumu üzerinde yoğunlaşmış iken, doğu Hıristiyanlığı daha mistik ve idealist ve daha çok Tanrı sırrı üzerinde duruyordu.²⁰

Hıristiyanlık’ta heretikin ne olduğunun sınırlarını çizmek gerçekten zor olmakla birlikte ortak özellik olarak İsa’nın tanrılığının ve oğulluğunun tartışıldığı akımlara bu ad verilmektedir. Nitekim İncil’deki şu ifadeler bunu desteklemektedir: “*Ve onun emri şudur: Bize emrettiği gibi Oğlunun; İsa*

¹⁵ John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, 1983, 300; Mircea Eliade-Ion P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, 84.

¹⁶ Bkz. Eliade-Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 83; Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 90.

¹⁷ Eliade-Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 83.

¹⁸ Aytunç Altındal, *Yoksul Tanrı Tynalı Apollonius*, Alfa Yayınları, 2005 İstanbul, 84.

¹⁹ Altındal, *Yoksul Tanrı Tynalı Apollonius*, 10.

²⁰ Lawrence Cross, *Eastern Christianity, The Byzantine Tradition*, Australia-USA, 1988, 11.

Mesih'in ismine inanalım ve birbirimizi sevelim. Ve onun emirlerini tutan onda ve o da kendisinde durur. Ve onun bizde durduğunu bununla, bize verdiği Ruhtan biliriz."²¹ "Ey sevgililer, her ruha inanmayın, fakat Allah'tan mıdır diye, ruhları imtihan edin, çünkü dünyaya çok yalancı peygamberler çıkmışlardır. Allahın Ruhunu şununla bilirsiniz. İsa Mesih bedende gelmiştir diye ikrar eden her ruh Allah'tandır. Ve İsa'yı ikrar etmeyen her ruh Allah'tan değildir ve Mesih muhalifinin ruhu budur; onun gelmekte olduğunu işittiniz ve zaten şimdi dünyadadır."²²

Dolayısıyla her dönemde ortaya çıkan heretik akımlara bakarak Kilise de kendisini yeniden tanımlamak zorunda kalmıştır. Ancak az önce de ifade edildiği üzere heretiklerin ortak özelliği Tanrı, İsa Mesih ve Kutsal Ruh hakkında olmuştur. Kilisenin buna cevabı onun tamamen bir sır olduğu, mantıkla ilgisinin olmadığı şeklinde idi.

Heresi veya heretik genellikle "çoğunluktan farklı bir inanca sahip olanlar" şeklinde tanımlanmakla beraber bir dönem Nesturilik çoğunluk teşkil etmesine karşın daha sonra büyük ölçüde yok edilmiş ve azınlık durumuna sokulmuştur.²³ Diğer yandan Hıristiyanlar sadece kendi kutsal yazılarını referans olarak kullanan değişik yorumlara dayanan Hıristiyan akımlarını değil, İslam dinini de kendileri gibi Tanrı'ya inananların bir dini saymamışlar, ya Hıristiyanlıktan sapmış bir akım, sapık/heretik bir mezhep, ya da Hıristiyanlardan intikam almak için İsa'nın can düşmanı Şeytan tarafından Muhammed'e kurdurulmuş sahte bir din olarak görmüşlerdir. Hz. Peygamber'in yalancı ve sahtekar olarak değerlendirildiği bu süreçte Kur'an da, "iğrenç ve şeytanî bir niyetin ürünü, yalan yanlış ve zararlı" bir kitap olarak tanımlanmıştır.²⁴ İslam dini 14. yüzyılın sonlarına kadar bir Hıristiyan heretiği olarak görülmeye devam etmiş, bu yüzden de aralarında yapıcı bir diyalog olmamıştır. Hatta Hıristiyan yazarların bir kısmı, örneğin Dante meşhur İlahi Komedi adlı eserinde Hz. Muhammed'i bir heretik ve "iftira, kovuculuk ve ayrılığın tohumlarını eken biri" olarak yer nitelendirmiştir.²⁵ Engizisyon boyunca Müslümanlar ve Yahudiler Hıristiyan heretikler olarak düşünülmedi, çünkü onlar

²¹ 1. Yuhanna, 3:23-24.

²² 1. Yuhanna, 4:1-3.

²³ The Origin of Heresy, <http://www.evkingdom.org/ch28heresy.htm>

²⁴ Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mahmut Aydın, *Monologdan Diyaloga: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 27-44; Montgomery Watt, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, Çev. Turan Koç, İz Yayınları, İstanbul 1991, 20-21.

²⁵ Bkz. Walter Martin, *The Kingdom of the Cults*, Bethany House Publishers, Minnesota 1997, 618.

Hıristiyan olduklarını iddia etmediler. Sadece Hıristiyan olanlar heretik olarak kabul edildi.

Batıda bir darbimeselde heresi, "kaybedenlerin bulunduğu taraf" olarak tanımlanmıştır. Kazanan ve kaybeden perspektifinden bakıldığında bu doğal bir sonuç olarak görünmekle birlikte, bu sonucun doğmasına etki eden sebepleri de dikkate almak gerekmektedir.

Bazılarına göre ise bir kimsenin heresi sayılması için mutlaka vaftiz olması gerekmektedir. Bu ise daha sonra Hıristiyanlıktan ayrılmak veya bir şekilde Hıristiyanlıktan etkilenmiş olmak anlamına gelir. Yani geçersiz vaftiz olmayanlar veya hiç vaftiz olmayanlar heretik değil ayrı din sayılırlar. Örneğin Yehova Şahitleri geçersiz bir vaftiz icra ederler ve Müslümanlar da hiç vaftiz olmazlar.²⁶

Görüldüğü üzere Hıristiyanlık dünyasında bir inancın heretik olup olmadığına dair değişik görüşler bulunmakla birlikte bazı araştırmacılar heretiklerin birkaç özelliğini sıralamaktadırlar:

- 1- Senkretik bir inanca sahip olmak. Mesela İncil'den bazı görüşlerle pagan ve Yakın Doğu inanışlarını birbirine karıştırmak gibi.
- 2- Maddi ve manevi alem şeklinde düalist yoruma sahip olmak.
- 3- Yeryüzünde bir kurtarıcının zuhur edeceğine inanmak.
- 4- İrfani bilgi/hikmet yanında, büyüsel ve ökültkik bilgiyi de kabul etmek.

İlk dönem kilise babalarından Tertullian (160-225) "The Prescription against Heretics" adlı eserinin girişinde; "Heretikler var olmalı, hem de çok, çünkü onlar imanın kanıtıdır" demektedir.²⁷ Gerçi Tertullian bunu söylerken bir anlamda İncil'e dayanıyordu. Zira 1. Yuhanna'da şöyle denilmektedir: "Ey küçük çocuklar, son saattir ve Mesih muhalifi (deccal) gelir diye işitmış olduğunuz gibi, şimdi de çok Mesih muhalifleri çıkmıştır, bundan biliyoruz ki son saattir. Bizden çıktılar, fakat bizden değildiler; çünkü bizden olsalardı, bizimle beraber kalırlardı; fakat hepsinin bizden olmadıkları izhar edilsin diye çıktılar".²⁸ Anlaşıldığı kadarıyla heretiklerin çıkışı zamanın sonu veya kıyamet alameti ve gerçek Hıristiyan olmayanların ortaya çıkması şeklinde izah edilmiştir.

²⁶ <http://www.catholic.com/answers/tracts/heresies.htm>

²⁷ Tertullian, "The Prescription against Heretics", <http://www.newadvent.org/fathers/0311.htm>

²⁸ 1. Yuhanna, 2.18.

"Fakat kavimde yalancı peygamberler olduğu gibi, aranızda da yalancı muallimler olacaklardır; onlar kendilerini satın alan Rabbi bile inkar edip kendi üzerlerine tez helaki getirerek, içeri helak edici bidatler sokacaklardır".²⁹

Yine Tertullian heretik inançları "gerçek ilahi inanca karşı olan insani ve şeytani doktrinler" olarak tanımlarken,³⁰ onların Hıristiyanlık öncesi felsefi sistemden güç aldıklarını da ileri sürmüştür. Bu anlamda Valentinci (ö.160-161) Gnostisizmin Eflatun ve Aristo'nun görüşlerinden kaynaklandığını söyleyerek hem felsefi düşünceye, hem de heretisizme karşı tavrı almıştır.³¹

Hıristiyan heretiklerinin birçoğunun çıkış sebebi olarak Baba Tanrı, Oğul Mesih, Kutsal Ruh, Bakire Meryem, Kilise ve İncil'e karşı tutumları gösterilmektedir. 1. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki Hıristiyanlık tarihinde 150'ye yakın Hıristiyan heretik akımından bahsedilmektedir.³² Elbette bunlardan bazıları kısa ömürlü ve sayısal olarak da etkili olamamıştır. Ancak birçoğu hem etkili olmuş hem de varlıklarını uzun süre korumuşlardır.

Baba Tanrı'ya karşı olanlar; Markiyonizm, Cerinthians.

Kutsal Ruha karşı olanlar; Montanizm, Maniheizm ki, Mani kendisinin Paraklit olduğunu savunmuştur.

İsa'ya karşı olanlar; Markiyonizm, Aryüşçülük, Ebiyonitler, Cerinthians, Docketizm, Monofizitler, Origen, Mormonlar, Yehova Şahitleri.

Teslise karşı olanlar; Monarchians, Adoptionizm, Modalizm, Tritheizm.

Bakire Meryem'e karşı olanlar; Aryüşçüler, Jovinians, bazı Protestanlar, Mormonlar, Yehova Şahitleri.

Kilise'ye ve İncil'e karşı olanlar; Montanizm, Reformist Protestanlık.

Ariyanizm, Makedoniyанизm, Apollinarianizm, Nestoryanizm, Monofizitizm, Monotheletizm ve İkonoklasizm gibi hareketlerin temel sorunu *Kutsal Üçlük*, başka bir deyişle *Teslis* idi. Bunlar özellikle bir baş Tanrı'nın üç ayrı unsurdan oluşması formülünün tek tanrı anlayışıyla nasıl bağdaştığını tartışma konusu yapmışlardır. Bu tartışmalar içerisinde Kristoloji çok önemli bir yer tutuyordu. Aşağıda, Hıristiyanlığın başlangıcından itibaren ortaya çıkmış olan heretik Hıristiyan akımlarını 1.yüzyıldan itibaren incelemeye çalıştık. Bu

²⁹ 1. Petrus, 2:1.

³⁰ <http://www.hwhouse.com/Current%20Articles%20Downloads/Theology/ithanapologytoariush.htm>

³¹ Bkz. "Tertullian of Carthage", <http://www.earlychurch.org.uk/terullian.html>

³² "General Outlook of Christian HeresiesCentury by Century", <http://religion-cults.com/heresies/outlook.htm>

gerçevede bazılarını sadece ismen zikrederken, önemli gördüğümüz diğerleri hakkında ayrıntılı bilgi verdik.

1. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Simoncular*: Simon Magus adı verilen ve Resullerin İşleri'nde para karşılığında Kutsal Ruh'un gücünü almak isteyen, sihirbazlık ve büyücülükle uğraşan Simon'un takipçileridir.³³ Simoncular asli günahı, inayet doktrini kabul etmeyen paganizm, Yahudilik, Samari, Hıristiyanlık vb. inançlardan oluşan eklektik bir doktrine sahiptiler. Hatta İsa'yı tanrı kabul etmemişler ve onun yerine Simon Magus'u Mesih ilan etmişlerdir. Kilise babalarından Origen onların Hıristiyan olmadığını söyler.³⁴

2. *Cerinteanlar*: İsa Mesih'in tanrısallığını ve Tanrı'nın bu dünyanın yaratıcısı olduğunu inkar etmişlerdir. Kurtuluş için Musa yasalarının zorunlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aziz Yuhanna'nın çağdaşı olan Cerinthus'tan mühlhemdirler. Mısırlı olduğu iddia edilen Cerinthus Asya ve Galatya'da cemaatler oluşturmuştur.³⁵

3. *Circumcisers/Sünnetçiler*: Yine Resullerin İşlerinde kurtuluş için Musa yasasına göre sünnet olmanın gerekliliğini savunan kişilerin görüşüdür. "Yahudiye'den gelen bazı adamlar kardeşlere talim edip diyorlardı: *Eğer Musa'nın âdeti üzere sünnet olunmazsanız, kurtulamazsınız*".³⁶ Ancak büyük tartışmalardan sonra kurtuluş için sünnetin şart olmadığına karar verilmiştir ve bunda da Pavlus etkili olmuştur. 4. *Doketizm*, 5. *Gnostisizm*, 6. *Agnostisizm*.

2. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. Markiyonizm: Markion (ö. 160) Hıristiyanları asırlarca uğraştırmış, Eski Ahit'in Tanrısı ile İsa'ya vahyi veren Tanrı arasındaki karşıtlık üzerinde durmuştur. Ona göre Yeni Ahit'in Tanrısı, oğlu İsa'yı insanları kurtarması için göndermiş olan sevgi Tanrısı'dır. Bu çerçevede Markion 7. yüzyıla kadar Anadolu'da yaşamış olan bir episkopal kilise kurmuştur.³⁷

Düşüncelerinde Gnostik spekülasyonlara ve mitolojiye yer vermemesi ve kurtuluşun imanla olduğunu kabul etmesi gibi bazı konularda diğer Gnostik geleneklerden ayrılmış olsa da Markion'un öğretilerinde çeşitli prensipler arasındaki düalizmi esas alması, kozmik aleme olumsuz yaklaşımı ve asketik

³³ Bkz. Resullerin İşleri, 8: 9-24.

³⁴ <http://bible-history.com/isbe/S/SIMON+MAGUS/>

³⁵ http://www.catholicapologetics.net/apolo_48.htm#1b

³⁶ Resullerin İşleri, 15:1.

³⁷ Janet Hamilton– Bernard Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*, Manchester University Press, Manchester and New York, 19983, 3.

yaşam biçimine önem vermesi gibi özellikleri dikkate alındığında, onun genel anlamıyla Gnostisizm çerçevesi içerisinde ele alınabilecek bir Gnostik öğretmen olduğu açıktır.³⁸

Markiyonizm hareketinin önemi, Hıristiyanların Yeni Ahit dedikleri Dört İncil ve Pavlos'un Mektupları'ndan oluşan Hıristiyan Kitap koleksiyonunun derlenmesine ve kitaplaştırılmasına duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmış olmasıdır. Çünkü Markion, Luka İncil'i ile Pavlos'un on mektubu dışındaki havarilerin mektuplarını reddediyordu. Pavlos'un Yahudi karşıtı yorumları onun için en önemli husustu. Luka İncil'ini de fazlaca Mûsevî bulduğu için 1. ve 2. bölümlerle başka bazı metinleri çıkararak kabul etmiştir.³⁹ Markion kendine göre Luka'nın İncil'inden, Pavlos'un Mektuplarından ve Resullerin İşlerinden özel bir Yeni Ahit düzenlemiştir. Kilise aşırı bir riyazetle yaşayan Markion'u zındık saymıştır.⁴⁰

Markion'a göre mademki, Matta'ya göre, Markos'a göre, Luka'ya göre İnciller'le Yuhanna'ya göre İncil arasında farklar vardı, bunları anlatmak ve yorumunu yaparak doğrulamak gerekiyordu. Böylece yorumla ilgili bunalım 137 yılında Markion'la başlamış oldu. Markion bir tek gerçek İncil'in var olduğunu söylüyordu. Önce sözlü olarak aktarılmış, daha sonra da yazıya geçirilmiş ve Yahudiliğin ateşli yandaşları tarafından üzerinde sabırla kalem oynatılarak asıl biçimi bozulmuştu. Tek geçerli olarak ilan edilen bu İncil, Luka'ya göre İncil'dir.⁴¹

Bir piskoposun oğlu olan Markion Hıristiyanlığa göre yetiştirilmiş, Yunan felsefesini öğrenmiş, Eflatun'u okumuş, Stoacıları tanımıştı. Kötülük tanrısı olan Eski Ahit'in tanrısı aynı zamanda görünen dünyayı da yaratan tanrıdır. Adem'in işlediği günahın o sorumludur, bu günahın hatasını da onun soyundan gelen bütün insanlara yüklemektedir. Buna göre Markion şöyle bir öğreti ortaya koymaktadır: "Eğer yaratıcı Tanrı var ettiği dünyada bulunan kötülüğü önceden kestiremediyse cahildir; bunu kestirip önleyemediyse, kötüdür; önlemek isteyip de yapamadıysa, acizdir." İyilik Tanrısı ne dünyanın, ne de insanın yaratılışında bir rol oynamıştır. O yalnızca görünmez varlıkları yaratmıştır. Merhametli olduğundan kötülük tanrısının baskısı altındaki insanoğlunu kurtarmaya karar vermiştir. Bunun üzerine erişkin bir insan olan İsa'nın kılığında, ancak insan

³⁸ Bkz. Şinasi Gündüz, "Sinop'lu Marcion'un Gnostik Teolojisi", http://www.dinlertarihi.com/dosyalar/makaleler/sinasigunduz/marcion.htm#_ftnref37

³⁹ Bülent Şenay, *Markûnlük*, Verka Yayınları, Bursa 2003, 11-12.

⁴⁰ Annemarie Schimmel, *Aşk, Mevlâna ve Mistisizm*, çev. Senail Özkan, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2002, 236.

⁴¹ Bkz. Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, Simavi Yayınları, İstanbul 1993, 155.

bedeninin dış görünüşlerine sahip olarak yeryüzüne inmiş, yasa ve peygamberleri ilga etmiş, herkesin iyi ve merhametli olmasını, kusurları bağışlamasını, direnişte bulunulmamasını öğütleyerek insanların ruhlarını kurtarmıştır.⁴²

Markion, genel Hıristiyan düşüncesinde önemli bir dogma olan, doğumundan itibaren İsa Mesih'in tanrısal ruhu taşıdığı inancını kabul etmez. Ona göre, Tiberius'un 15. yılında tanrısal ruh kendisini aniden İsa Mesih'te ifşa etmiştir. Dolayısıyla Markion'a göre Mesih'te Tanrı enkarnel olmamış, kendisini ifşa etmiştir. Ani bir olay şeklinde vuku bulan bu ifşa olma daha önceden haberdar olunan ya da gerçekleşeceği beklenen bir hadise değildir. Markion'un ifadesiyle: "Aniden Oğul, aniden gönderilme ve aniden Mesih!" Yine Markion'a göre iyi tanrının kendisini ifşa ettiği İsa Mesih'in gerçek bir bedeninden de söz edilemez. Bir başka ifadeyle onun bedensel varlığı sadece bir hayalden ibarettir. Zira yüce Tanrı, ancak bu hayali bedende kendisini maddi alemde ifşa edebilirdi. Madde alemine yabancı olan bu tanrısal varlığın, aksi taktirde bu alemle irtibat kurması mümkün değildi. Aynı şekilde Markion, İsa Mesih'in insani yönünün de gerçek değil yalnızca bir görüntüden ibaret olduğunu, dolayısıyla onun çarmıha gerilmesi, ölmesi ve yeniden dirilmesi gibi hadiselerin de gerçek değil birer hayal olarak düşünülmesi gerektiğini ileri sürer. Theodoret, İstanbul keşişlerine yazdığı mektubunda Markion'un, İsa Mesih'in bakireden doğması ve ölüm sonrası bedenle dirilmesi (resurrection) inançlarını reddettiğini de yazar.⁴³

Markion'un doktrininde düalizm, doketizm, İsa'nın enkarnasyonunun reddi ve Aziz Pavlos'a duyulan derin saygı öne çıkıyordu.⁴⁴ Markion az önce de ifade edildiği üzere sadece okulu olan bir filozof değil, kilise kurmuş bir dinî lider olarak tebarüz etmiş ve bu kilise Gnostik düşünce esasına dayalı bir şekilde birkaç yüzyıl yaşamıştır. Markionist Kilise Hıristiyanlık tarihinde ilk büyük düalist kilise sayılmaktadır. Markion'un ölümünden sonra müritleri düalist düşüncede bazı değişiklikler yapmışlar, onun merhamet-adalet, zulüm-sevgi ağırlıklı düalist anlayışı, iyi-kötü, tanrı-şeytan karşıtlığına doğru yönelmiştir.⁴⁵

2. *Ebiyonitler*: Yehova Şahitleri gibi İsa'nın tanrılığını, Matta İncili dışında tüm Yeni Ahit'i, ki onu da kendilerine göre değiştirmişlerdir, reddetmişlerdir.

⁴² Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, Vartık Yayınları, İstanbul, ?, 172-173.

⁴³ Gündüz, "Sinop'lu Marcion'un Gnostik Teolojisi", http:

⁴⁴ Obolensky, *The Bogomils*, 46.

⁴⁵ Bkz. Steven Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge University Press, 1999, 9-11.

Bazı insanların iyi melekler ve bazılarınsa kötü melekler tarafından yaratıldığını savunmuşlar, Aziz Pavlus'u heretik saymışlar ve serbest cinsel hayatı öngörmüşlerdir.⁴⁶

3. *Montanizm*: Kibele rahibi olan Montanus 156 yılında Kutsal Ruh'tan vahiy aldığını söylemiş ve onun öğretileri kilisenin öğretileriyle çelişmiştir. Hareket İmparator Justinian'ın onlara karşı sert baskılar uyguladığı 6. yüzyıla kadar sürmüştür.

4. *Monarchianlar*: Teslis gizemini reddetmişler ve Baba Tanrı ile Oğul Tanrı'nın aynı kişilik olduğunu savunmuşlardır. 5. *Adoptiyonzim*.

6. *Tritheizm*: Teslise karşı üç ayrı tanrının varlığını kabul etmişlerdir. Yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u üçlü birlik yerine üç ayrı ve birbirinden bağımsız tanrı kabul etmişlerdir. Bu anlamda günümüzdeki Mormonlarla aynı görüştedirler.

7. *Modalizm*: Teslisi inkar ederler. Tanrı ilk önce Eski Ahit'te Baba olarak kendisini göstermiştir. Enkarnasyonla Oğul biçimini almış ve göğe yükselmesinden sonra da Kutsal Ruh olmuştur.

3. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Tertullianistler*: Büyük Hıristiyan yazar ve kilise babalarından olan Tertullian'ı izleyenlerin Kartaca'da teşkil ettikleri bir akımdır. Kilisenin yetişkinlerin günahlarını affetme yetkisinin olmadığını iddia etmiştir.

2. *Origenistler*: Yine büyük kilise babalarından ve yazarlarından olan Origen'den türemiştir. O İsa'nın ikinci defa haça gerildiğini söylemiştir. Herkes cehenneme gider ve saf ruhlar haline geldikten sonra cennete girerler. 553 yılındaki İkinci İstanbul Konsili'nde aforoz edilmiştir.

Tertullian ve Origen gibi kilise babaları zamanında Doğu ve Batı kiliselerinden bahsetmek anlamsızdır. Fakat 4. ve 5. yüzyıllarla birlikte yani Aziz Augustine ilk büyük sentezleri yaparak Batı Hıristiyanlarına problemleri konularda cevaplar üretmiştir. Yani 4. ve 5. yüzyıllarda artık Doğu ve Batı kiliselerinden söz etmek mümkün olabilir. Yine de bunlar büyük ölçüde kutsal, Katolik ve apostolik idiler.⁴⁷

3. *Millenaristler*: İsa'nın dönüşüyle birlikte 1000 yıl sürecek olan bir yeryüzü krallığının kurulacağına inanmaktadırlar. Nipos piskoposu bu görüşleri

⁴⁶ http://www.catholicapologetics.net/apolo_48.htm#2f

⁴⁷ Altındal, *Yoksul Tanrı Tynalı Apollonius*, 8-9.

savunarak kilisede önemli bir ayrılık hareketi oluşturmuş fakat birlik İskenderiye piskoposu Dinysius tarafından korunmuştur.

4. Mani ve Maniheizm:

Maniheizm'le Hıristiyanlık arasındaki ilişki halen ciddi bir araştırma ve tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Mani, İsa'nın gerçeği söylediğini kabul etmiş, fakat yazıya almadığı için onun daha sonra kaybolduğunu ileri sürmüştür. Ona göre resmî Hıristiyan Kilisesi dejenere olmuş, statik bir hal almış ve gerçeği koruyamamıştır. Bununla birlikte, Mani kendi kurduğu sistemi Hıristiyanlık'tan kalkarak teşkil etmemiş, daha çok o ve müntesipleri Hıristiyanlığa kendi sistemleri açısından yaklaşmışlardır. Mani İsa'ya ışık aleminden gelen bir peygamber olarak saygı duymuş, onu tarihsel İsa şeklinde değil, işkence çekmemiş ve ölmemiş çağdaş bir vizyonu olarak kabul etmiştir.⁴⁸ Ancak birçok noktalarda onun Hıristiyan sapkınlığının kaynağı olduğu ve hatta ortodoks düşüncüyü de etkilediği ifade edilmektedir.⁴⁹

Batılı tarihçiler ve özellikle kilise sınıfı yüzyıllarca Maniheizm'e sadece Aziz Augustinus'un verdiği bilgiler ışığında bakmışlardır. On dokuzundan yirmi sekiz yaşına kadar yaklaşık olarak dokuz yıl süreyle Maniheizm arasında kalmış⁵⁰ birisi olarak Augustinus'un verdiği bilgiler elbette önemliydi. Ancak o Hıristiyan olduktan sonra eski inancı hakkında bazen çok ileri derecede ithamlarda da bulunmuştur. O "*İtiraflar*"ında şöyle demektedir: "Böylelikle aşırı derecede kendini beğenmiş, geveze, şehvetli insanların arasına düştüm. Bu adamlar dilleriyle tesellimiz Paraklet olan Kutsal Ruh'un Mesih İsa'nın adlarının ve senin adının hecelerinden oluşmuş ökse gibi bir karışımla şeytanî tuzaklar kuruyorlardı".⁵¹

Augustinus, Maniheizm'in sahte dindarlıklar tasladıklarını vurguladıktan sonra onların arasında kendisini de tutkularının kölesi olduğunu itiraf ediyor ve şöyle devam ediyor. "Baştan çıkardım, baştan çıkarıldım, kandırdım, kandırıldım. Topluluk önünde "liberal" denilen öğretileri öğretiyor, gizli olarak sahte bir dinin yalanlarıyla halkı kandırıyordum".⁵² Bu ifadelerden Maniheizm'deki ve sonraki yüzyıllarda görülen düalist Gnostik heretik akımlardaki "seçkinler" ve "dinleyiciler" kategorisini anlamak gerekir düşüncesindeyiz. Çünkü Bogomilizm, Katharizm ve Albigenizm gibi heretikler

⁴⁸ Walter Nigg, *The Heretics*, Ed. And Trans. By. Richard and Clara Winston, New York 1976, 177-178.

⁴⁹ Jeffrey Burton Russel, *İblis*, çev. Ahmet Fethi, Kabalıcı yayınevi, İstanbul 2000, 188-189.

⁵⁰ Saint Augustinus, *İtiraflar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, 71.

⁵¹ Augustinus, *İtiraflar*, 57.

⁵² Augustinus, *İtiraflar*, 71.

"*consolamentum*" denilen bir giriş ayini öngörüyorlardı. Ruhun vaftizi olarak tanımlanan bu inisiyasyon ayinine ancak seçkinler iştirak edebiliyordu.

3. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm büyük bir popülerite kazanmaya başlamıştı. 216'da İran'lı bir aristokratın oğlu olarak dünyaya gelen Mani 276 yılında hapishanede ölmüştür. Ancak onun düşüncesi kısa zamanda İran'ın tamamını, hatta Türkistan'ı istila etmiştir.⁵³ Babası tarafından Irak'ta yer alan Güney Babilonya bölgesinde "Mu'tasila", yani "Vaftizciler" adı verilen toplulukla tanıştırıldığı, burada ayrıca büyük ihtimalle Nesturi Hıristiyanlarla da bir araya geldiği bilinmektedir.⁵⁴ İbn Nedim *Fihrist*'inde Mu'tasila adı verilen grubun Sabiiler'den bir topluluk olduğunu ve bunların yiyecekleri her şeyi yıkadıklarını yazmakta, iki prensibe inanma konusunda da Maniheiztler'le benzeştiklerini söylemektedir.⁵⁵

Maniheizm eklektik bir öğretiydi; fakat en çok Gnostisizme yakındı. Örneğin Mandeenezm'de su kutsal bir element iken Maniheizm'de bu ışığa dönüşür.⁵⁶ Nitekim H. Güngör bu konuyla ilgili olarak "Mani tarafından kurulan ve Gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olarak görülen Maniheizm düalist doktrinlerin bütün özelliklerini ihtiva eder. Bu anti-kozmik bir düalizm olup İranî olmaktan ziyade Budist ve Hıristiyanî etkileri de içeren semitik bir düalizmdir" şeklindeki Julien Ries'in görüşünü aktardıktan sonra, "Hıristiyanlık başta olmak üzere Mazdeizm, Budizm vb. dinlerden birçok unsurları içine alan ve bu şekli ile de senkretik bir karakter arz eden Maniheizm'i, Hıristiyanlığın heretik bir mezhebi olarak kabul etmek pek mümkün değildir."⁵⁷

Mani inancını yaymak için resimle propaganda yapmıştır. Kral Şapur'a takdim ettiği "*Şapurgan*" ve kendisinin Mesih İsa'nın müjdelediği Paraklit olduğunu ileri sürdüğü "*The Living Gospel*" dahil olmak üzere yedi adet kitap yazmıştır. Mani'nin ışık ve karanlık olmak üzere iki ayrı prensibe bina ettiği düşüncesine göre, ilk devirde *ışık ve karanlık* birbirinden ayrılmış, daha sonra tekrar karışmış ve üçüncü devirde bu iki esas birbirinden bir daha ayrılmıştır. Mesih insanlardaki ışığı özgürleştirmek için gönderilmiştir. *Mükemmel* Maniheiztler cennette övünç mertebesine (milky way) ulaşabilmek için ölüncüye kadar asketik hayatı tercih etmek zorundadırlar. Maniheiztler *seçkinler* ve *dinleyiciler* olmak üzere iki keskin kategoriye ayrılmışlardı. Maniheiztler

⁵³ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 16.

⁵⁴ K. Kessler, "*Mani, Manicheans*", Samuel Macauley Jackson, (Editor in Chief), Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge, VII, Baker Book House, Michigan 1959, 154.

⁵⁵ Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1997, 414.

⁵⁶ Kessler, "*Mani, Manicheans*", 160.

⁵⁷ Harun Güngör, "*Maniheizm*", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sa: 5, Kayseri 1988, 145.

inançlarını Afrika, Avrupa ve Çine kadar taşımışlardır. Maniheistler birçok düalist fikirlerini Ortaçağ'da Avrupa'da yayılacak olan Pavlikan, Bogomil ve Albigenlere miras bırakmışlardır.⁵⁸

Bizans imparatorluk ailesi içinde de taraftar bulan Maniheizm 9. yüzyılda artık imparatorluk için bir tehdit oluşturmaya başlayınca devlet sert tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Maniheizm Avrupa din ve düşünce hayatı üzerinde derin izler bırakmış; 12. yüzyılda Doğu Avrupa'da Bogomilizm'in, 11-12. yüzyılda da Güney Fransa'da Katharlar'ın doğuşuna tesir etmiştir.⁵⁹

Bogomilizm vb. heretiklerin kozmogonisinin daha iyi anlaşılması için Maniheizm'in âlem ve Âdem anlayışına vurgu yapmamız gerekir düşüncesindeyiz. Buna göre karanlıkların hükümdarı, Adem'e hayat vererek nur parçalarından bir kısmını ona hapsedti. Adem'deki bu nur parçacıklarını kurtarmak için, Müjdecî, Hayatın Anası, İnsan-ı Kadim ve Yaşayan Ruh ona bir kurtarıcı gönderdiler. İşte bu kurtarıcı Hz. İsa'dır. İsa, Adem'i ölüm uykusundan uyandırıp dışı **arkon**'un gücünü ondan uzaklaştırdı. Ölüm uykusundan uyanıp düşünceye dalan Adem, hayat ağacının meyvesinden yedi. Sesini yükseltip "Yazık benim vücudumu yaratana, ona ruhumu hapsedene, beni boyunduruğu altına alan âsilere" dedi. Böylece yaratma hadisesi son buldu. Nur, kendi kaynağına, karanlık da kendi aslı cevherine döndü. Kısaca her iki prensip de normal ve eski durumlarına geldiler. İşte bu durum kıyamet ve ahirettir. Maniheizm'in ahiret inancına göre, insanların ölüm anında yanlarına melek ve şeytanlar gelir. Siddıkların ruhunu melekler, günahkârların ruhunu ise şeytanlar alır. İyi insanların ruhu cennetlere, günahkârların ruhu ise cehenneme gider ve orada ebediyen kalır. Bu ifadelerden açıkça anlaşılacağı üzere insanın şeytan tarafından yaratılması Mani dininin temel teorisidir. Konuya bu açıdan da yaklaşan Eliade'a göre, dünyanın ve insanın bu şekilde bir bakıma tesadüfî yaratılışı Maniheizm'le bilimsel sosyalizm arasında bir benzerlik olduğunu hissettirmektedir.⁶⁰

Mani dininde namaz, dua ve oruç gibi ibadetler, ağzın mührü, elin mührü ve kalbin mührü gibi ahlakî ilkeler büyük bir öneme sahiptir. Maniheistler başta et olmak üzere hayvansal gıda maddelerini yemezler. Çünkü bunlar haramdır. Haram olmalarının sebebi ise şeytan tarafından yaratılmış olmaları ve özlerinde kötülük taşımış bulunmalarındır. Bitkiler de orijinleri itibarıyla şeytanî

⁵⁸ Edwin Yamauchi, "Faith of Light and Darkness: The Manichaeans", Eerdmans' Handbook to The World Religions, Published by Lion Publishing, England 1982, 113; J. Ries, "Manichaeism", NCE., IX, San Francisc-London 1967, 153 vd.

⁵⁹ Güngör, "Maniheizm", 148-149.

⁶⁰ Güngör, "Maniheizm", 156-157.

yaratıklardır ama diğer yaratıklardan daha çok nur zerrecikleri ihtiva ederler. Onları yerken biz nur parçacıklarından çoğunu alırız. Mani kendi müritlerine özellikle pırasa, soğan, yer mantarı ve kırmızı renkli meyvelerin yenilmesini tavsiye etmiştir. İçeceklerden şarap tamamen yasaktır. Ancak "Muslum" denilen bal şerbeti ile, ezilmiş üzüm şerbetini içmek helaldir. Gerçek dindarlar çoğu zaman kendilerini bütün yiyeceklerden uzak tutmakla mükelleftirler. Maniheizm'de her türlü varlığı öldürmek haramdır. İnsan, içinde en fazla nur zerrecikleri taşıyan tek varlıktır. Bu yüzden insan öldürmek, savaş yapmak, silah taşımak da aynı şekilde haramdır. Hırsızlık yapmak da kesin haramdır. Müritlerin mal biriktirip depo etmeleri yasak olup, günlük yiyecek ve yıllık giyeceklerden başkaca mala sahip olmamaları gerekir. Mani bütün cinsî ilişkilerin yasaklanmasını emretmiştir. Dinde bakirelik esas olup evlilik yasaktır. Çünkü birçok yeni bedenlerin yaratılması, nur zerreciklerinin yeni bedenlere hapsolmesine sebep olacak ve kurtuluşu geciktirecektir.⁶¹

Maniheizm'de üç sınıf insan bulunmaktadır: 1- Seçkinler, 2- Dinleyiciler, 3- Bu dine mensup olmayanlar.

Seçkinler bekâr olmak zorundadırlar ve kendilerine verilen sadakalarla geçinirler. Sadaka verilmezse dilencilik yaparlar. Dinleyiciler halktan kimseler olup seçkinler kadar katı kurallara tabi değildirler. Evlenebilirler ancak tek kadınla evlenme ve çok çocuk sahibi olmamaları zorunludur. Günahkârlar denen üçüncü grupta ahlakî açıdan Mani dini ilgilenmez. Sadece onlara kurtuluşun yollarını tanıtmaya çalışır.⁶²

Maniheizm Avrupa'ya iki dalga halinde girmiştir. Birincisi primitif Maniheizm'in 3. ve 7. yüzyıllar arasında bütün Akdeniz havzası ülkelerine; Suriye'den başlayarak Anadolu, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya, İtalya ve Roma uygarlığının iki önemli merkezi olan Roma ve Bizans'a girmiş olduğu zaman dilimidir. İkinci dalga ise neo-Maniheizm'in, yani uyarlanmış yeni Maniheizm'in 9. ve 14. yüzyıllar arasında, Karadeniz'den başlayarak Atlantik'e, Ren nehrine kadar bütün Güney ve merkezî Avrupa'ya sızdığı dönemdir. Bu dönemde Maniheizm özellikle Sırbistan, Bosna, Kuzey İtalya ve Güney Fransa'da güçlü izler bırakmıştır.⁶³

Zamanla Hıristiyanlık resmî devlet kilisesi haline gelince Maniheistlere sistemâtik bir baskı uygulamaya başlamıştır. Ele geçirilebilen bütün yazılar ve belgeler yok edilmiştir. Ancak bu imha süreci tamamen başarılı olamamış ve

⁶¹ Bkz. Güngör, "Maniheizm", 160-164.

⁶² Güngör, "Maniheizm", 164-165.

⁶³ Obolensky, *The Bogomils*, 8.

Maniheistler yeraltına çekilerek Hıristiyanların arasında yaşamaya devam etmiştir. Görüşlerini açıkça ifade edememelerine rağmen gizli bir hareket olarak kalmayı sürdürmüştür. Daha sonraki yüzyıllarda Neo-Maniheist hareketler Ortaçağ boyunca tekrar görülmüştür. Bunlardan birisi de Katharlık hareketi idi ve bu, Kilisenin başını uzun süre ağrıtmıştır.⁶⁴

Bizans İmparatorluğu'nda kendisinden en çok nefret edilen akım *Maniheizm* olmuştur.⁶⁵ Ortodoks Kilisesi heretikleri aforoz etme, Bizans İmparatorları ise, kilisenin heretikler şeklinde yaftaladıklarını cezalandırma peşindeydi. Bu bağlamda I. Justinian (527-65) Maniheistlere karşı çok sert yaptırımlar içeren yasalar çıkarmıştır. Bunların birinde, "Maniheistlerin bizim cumhuriyetimizde yaşamaya ne hakları, ne de resmî izinleri vardır. Nerede görülür ve bulunurlarsa en ağır şekilde cezalandırılacaklardır"⁶⁶ deniyordu.

Ortaçağ heresileri ile ilgili araştırma yapan bilim adamlarının hemen birçoğu "Maniheist" nitelendirmesinin yüzyıllarca Batıda yeni ortaya çıkmış olan Messalianizm, Pavlosçuluk, Bogomillik, Katharlar, Albigenler ve benzeri düalist veya Gnostik akımları kınamak için kullanılan aşağılayıcı bir kelime olduğunu dile getirmektedirler.⁶⁷ Bundan da anlaşılıyor ki, Ortaçağ'da din adamları ve engizisyoncular Maniheizm'i uzun süre bütün düalist heretikleri içine alacak şekilde kullanmışlardır.⁶⁸

4. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Donatistler*: Devlete ve Katolik kilisesine alternatif olan ilk hareket Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Donatizm olarak bilinen akımdır. Donatizm Batı Hıristiyanlığının o dönemde önem verdiği konuları anlamamıza yardımcı olmaktadır.⁶⁹ Hareket Piskopos Donatus'tan dolayı bu adı almışlardır. Kilisenin hiçbir zaman kilise olmadığını düşünmüş ve gerçek kilisenin sadece kendilerinin seçimiyle olacağını kabul etmiş ve bir Donatist tarafından konfirme edilmeyen bir vaftizin geçersiz olduğunu ileri sürmüştür. Sakramentlerinin geçerliliğinin papazın karakterine bağlı olduğuna inanmışlardır. Aziz Augustinus bunlarla şiddetli mücadeleye girişmiştir.

⁶⁴ Nigg, *The Heretics*, 179.

⁶⁵ Harry J. Magoulias, *Byzantine Christianity*, Wayne State University Pres, Detroit 1982, 54.

⁶⁶ Janet Hamilton- Bernard Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*, 4.

⁶⁷ Bkz. Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism*, Manchester University Pres, Great Britain 1985, 6, 175; Adrian H. Bredero, *Christendom and Christianity in the Middle Ages*, Trans. By. Reinder Bruinsma, Michigan 1994, 200; Murray, *A History of Heresy*, 104.

⁶⁸ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 17.

⁶⁹ Lawrence Cross, *Eastern Christianity, The Byzantine Tradition*, Australia-USA, 1988, 10.

2. Ariyanizm: Ortaçağ ve öncesinde birçok insan, Tanrı'nın bir tek, mükemmel ve aşkın bir varlık olduğuna, fakat ona en azından mükemmel olmayan yaratmalarda yardım eden ikinci derecede tanrıların var olduğuna ya da ihtiyaç duyduğuna inanıyorlardı. Ancak bu ikincil tanrıların ne olduğu hususu hiçbir zaman tam olarak açıklanamamıştır. Eflatun'un "formlar" ve "ideler" ayrımı, Stoacı filozofların logos ve akıl hakkındaki düşünceleri bu kapsamdaki tartışmalardı. Bu durumda Hıristiyanlık açısından Baba ile Oğul arasında nasıl bir ilişkinin var olduğu sorusu önemliydi. Tertullian teslisteki her bir uknumu bir ortaklığa benzetmiş ve aynı zamanda İsa'yı "Tanrı'nın ışığı" olarak nitelemiş, Origen, Baba ve Oğul veya Logos'u güneşe ve güneşin ışıklarına benzetmiş, ama İsa'yı bunlar arasında en kuvvetlisi olarak açıklamıştır. Diğer birçok Hıristiyan ilahiyatçıları sayısız analogilerle bu çetin muammayı çözmek için uğraşmışlardır. İşte bu gelenek arasında Aryüs, Oğul'un yaratmada Baba'nın bir vekili olduğunu, Babanın onu bütün zamanlardan önce "yarattığını" veya "Oğul'un Babadan doğduğunu" ileri sürmüştür. Aryüs Oğul'un bir başlangıcının olduğunu fakat Baba'nın başlangıcının bulunmadığını söylemiştir. Yani Oğul Baba'ya eşit değildi.⁷⁰

Böylece 4. yüzyılda Hıristiyanlık'taki ilk ciddi bunalım ortaya çıkmıştır. Bu, İskenderiye Patriği Aryüs'ün (256-336) fikirlerinden kaynaklanan ve *Aryüsçülük* denen dinî bir hareket idi.⁷¹ Az önce de değindiğimiz gibi, Hıristiyanlık birçok konularda çok felsefî yorumlar gerektiren bir inanç yapısına sahipti. Bunların en önemlilerinden birisi de ilk dönem Hıristiyan teologlarını ciddi bir şekilde uğraştıran teslis anlayışıdır. İskenderiyeli bir rahip olan Aryüs tartışmalara daha tutarlı ve felsefî bir teslis yorumu önerdi. Aryüs teslisi reddetmiyor, ama üç tanrısız kişiliğin aynı tözden geldiğini inkar ediyordu. Ona göre Tanrı *tektir* ve *yaratılmamıştır*, Oğul ve Kutsal Ruh daha sonra Baba tarafından yaratılmıştır; dolayısıyla ondan daha aşağı bir konumdadırlar. Aryüs bir yandan Melek İsa, yani baş melek Mikail ile özdeşleştirilen Mesih öğretisini, diğer yandan Oğul'u ikincil bir tanrı olarak sunan Origen'in bazı savlarını ele alıp işliyordu. Aryüs'ün yorumları piskoposlar arasında bile belli bir başarı kazanmıştı, ancak 325'teki İznik Konsilinde Aryüsçülük reddedildi. Bununla birlikte onun teolojisinin güçlü savunucuları çıktı ve bu tartışma yarım yüzyılı aşkın bir süre devam etti.⁷² Böylece, I. İznik Konsili'nden önce Hıristiyanlık'ta tevhid inancı egemenken, konsilden sonra teslis akidesi ön plana çıkmış ve Ortodoks görüş haline gelmiştir. (Bkz. M. Ebu Zehra???)

⁷⁰ David L. Edwards, *Christianity the First Two Thousand Years*, Cassel, London 1997, 97.

⁷¹ Magoulias, *Byzantine Christianity*, 20-21.

⁷² Bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, II, çev. Ali Berktaş, Kabalca Yayınevi, İstanbul 2003, 462-463.

Aryüs Tanrı'nın yapısına ilişkin can alıcı sorular soruyordu. Tartışmalar o kadar canlanmıştı ki, İmparator Konstantin müdahale edip İznik'te konuyu görüşmek için bir konsil topladı. Daha sonraları ve bugün Aryüs'ün adı sapkınlıkla birlikte anılıyor ama tartışmalar başladığında bu konuda resmi bir ortodoks görüş yoktu ve Aryüs'ün niçin yanlış olduğu ve hatta yanlış olup olmadığı kesin değildi. İsa, yani Söz/Logos, ya tanrısal dünyaya aitti, ya da kırılğan yaratılmış dünyaya aitti. Athanasius onu tanrısal dünyaya, Aryüs ise yaratılmış düzen içine koyuyordu. İncil yazarı Yuhanna İsa'nın Logos olduğunu açıkça ifade etmişti, ancak Aryüs onun yapı olarak Tanrı olmadığına, tanrı tarafından kutsallaştırıldığında ısrar ediyordu. Yani İsa'nın tanrısallığı onun yapısından değildi; ancak ona verilmiş bir armağandı. Aryüs bu görüşünü destekleyen birçok metinler de gösteriyordu ve mesela onun Tanrı'ya "Baba" demesi bile bu ayırım için yeterliydi. Çünkü babalık yapısı gereği, oğuldan daha önce var olmayı ve ona karşı belirli üstünlükleri gerektirir. Aryüs'ün, bütün bunları yaparken, düşmanlarının iddia ettiği gibi İsa'yı küçültmek gibi bir niyeti yoktu.⁷³

Aryüs'e göre Tanrı Kelamı ezeli değildi, Tanrı tarafından, evren yaratılmadan önce, ama zaman içinde yaratılmıştı. İsa'da ezeli, yaratılmamış Kelam değil, bir yaratık tenleşmişti.⁷⁴ Ariyanizm İsa'nın sadece insan, Apollinarizm sadece tanrı olduğunu savunurken, daha sonra gelecek olan Nestur, Meryem'in "Tanrı'nın anası" değil, "İsa'nın Anası" olduğunu söyleyecektir.⁷⁵ Kısacası Ariyanizm, İsa'yı tanrısal güçlerle mücehhez, fakat özellikle tanrısal olmayan istisnai bir yaratık olarak telakki ediyordu.⁷⁶

3. Messalianizm: Bizans'lı teologlar Bogomiller'i zaman zaman asketik hayat tarzlarıyla bilinen Messalianlar olarak nitelendirmişlerdir. Euchite'ler olarak da bilinen Messalianlar (Musallin) "dua edenler veya namaz kılanlar" anlamına gelmektedir. Ancak Bogomillik'le Messalianizm arasında bir ilişkinin varlığı muhtemel görünmemektedir. Yani Ortaçağ'da Doğu ve Batı Kiliseleri'nce uyulan monastik yaşam aşağı yukarı birbirine çok yakın idi.⁷⁷

Messalianların temel doktrinlerine göre her insan doğduğunda onun içinde oturan bir şeytanla dünyaya gelir. Bunu vaftizle çıkarmak mümkün değildir. Bunu kovmanın tek yolu duadır. Adlarından da anlaşıldığı üzere

⁷³ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Ayraç Yay., Ankara 1998, 151-154.

⁷⁴ Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, Ohan Basımevi, İstanbul 1992, 99-100.

⁷⁵ Günay Tümer, *Hıristiyanlık'ta ve İslam'da Hz. Meryem*, TDVY., Ankara 1996, 148.

⁷⁶ Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, TDVY., Ankara 1995, 54.

⁷⁷ Janet Hamilton- Bernard Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*, 30.

Messalianlar kurtuluşu yalnızca devamlı olarak dua etmekte görürler.⁷⁸ Bu görüşlerini de Aziz Pavlos'un "*durmadan dua edin*"⁷⁹ emrine dayandırdıklarını iddia etmişlerdir. Messalianizm 4. yüzyılda Edessa (Urfa) civarında ortaya çıkmış ve 431'deki Efes Konsili'nde aforoz edilmiş bir harekettir. Bunlar doktrinlerini dilenciler tarzında Batıya doğru taşımakla meşhur olmuşlardır. Messalianlar hem kiliseyi hem de din adamlarını reddetmişler, Yeni Ahit'i bireysel yoruma tabi tutmuşlar, Evharistiya'ya iştirak etmelerine rağmen bunu otoriteye karşı bir hile olarak kullanmışlardır. Çünkü onlar Komünyon'da İsa'nın hazır bulunduğu inanimiyorlardı. Tanrı'nın vizyonu ancak dua ile elde edilebilirdi. Bundan dolayı sakramentleri reddetmişlerdir. Yaşamalarına yetecek olanın dışında mal mülk edinmeye karşı çıkmışlar ve "*ilk dilenci rahipler*" olarak görülmüşler, herhangi bir dünyevî iş yapmayı kurtuluşun önünde bir engel olarak algılamışlardır. Dikkat çeken bir inançları da Pavlosçular'ın aksine bunların seçkinlerinin züht hayatında çok ileri gitmeleridir. İşte, keşişliğe verdikleri bu önemden dolayı bunlar ortodoks manastırlara sızmayı başarmışlardır.⁸⁰

Pavlosçulukla karşılaştırıldığında bu akım aşırı bir züht ve takva anlayışını temsil etmiş ve sözcük "*dua edenler*" demek olan Süryanice bir kelimeden türemiştir. Bu ideolojinin yandaşları Pavlosçular gibi İsa'nın öğretilerine dayanmakta, sadece Yeni Ahit'i kabul etmekte, sûreta Hıristiyan Kilisesi'nin disiplinine uygun görünmek için bazı ayinleri uygulamakta iseler de, aynı zamanda Kilisenin etkisiz ve faydasız gördükleri kurum ve dinî eylemlerini (vaftiz, ekmeğe-şarap ayini gibi) reddetmekte idiler. Messalian doktrininde düalizm iyice dejenere edilmiş görünmektedir. Buna göre, dünyada kötü ruhlular iblisler, şeytanlar yaşamaktadır. Bu, dünyaya gelen her insan için geçerlidir ve kötü ruhlar ne vaftizle, ne de başka dinî bir eylemle kovulabilirler. Bunlarla baş etmenin tek yolu duadır. Bir yandan İsa'nın, "*kötü ruhlar duadan başka bir şey ile çıkarılmaz*" (Markos, 9:29) sözleri, öbür yandan Pavlos'un "*durmadan dua ediniz*" çağrısını delil olarak göstererek Kutsal Ruh'un nimetlerini elde etmenin tek yolu olarak duayı öğütlemektedirler. Bu, bütün kirli heveslerden artık kurtulmuş tövbekârın yaşadığı vecdlerle tezahür edecektir. Bu tür *kutsal taşkınlık, kendinden geçme, danslar ve tepinmelerle* kendini gösterir ki, kurtulmuş insan bu hareketlerle İblisi ezmiş olmaktadır. Bu haller sadece ruhu arınmışlara mahsus olup, öbürleri tam anlamıyla günahattan uzaklaşmaya varabilmek için alabildiğine sıkı bir asketik yaşam kuralına riayet etmek

⁷⁸ Obolensky, *The Bogomils*, 49.

⁷⁹ Bkz. 1. Selaniklilere, 5/ 17.

⁸⁰ Magoulias, *Byzantine Christianity*, 58-59.

zorundadırlar. Arınmışın ruhuna gelince, şeytan ondan tamamen def edilmiştir; bundan böyle günah düşünülemez ve dolayısıyla çile ve dua zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Bütün bu düşünce ve eylemler ise ortodoks düşmanların dikkatlerini çekecek nitelikteydi... Çile uygulamaları ve aynı zamanda salt bir fakirlik kültürü ve dilenci yaşamı, tarikat mensuplarının nereden geldikleri ile ilgili başlıca alanı hemen belli etmektedir, ki bu ortodoks manastır çevredir. Hareketin gelişmesi 4. ve 6. yüzyıllar arasında vaki olmaktadır. Sadece Suriye'ye münhasır kalmayıp hareket baskılara rağmen Ermenistan ve Anadolu'ya da yayılmıştır. Mamefih 8. yüzyıldan itibaren fazla bahsedilmez olmuşsa da, bunu izleyen asırlarda bunların fikir ve uygulamalarının çeşitli heretikler, özellikle Bogomiller üzerindeki derin etkileri belirgindir.⁸¹

4. Makedoniyанизm: İstanbul Patriği Macedonius'un (342-346 ile 351-360 arasında iki dönem patriklik yapmıştır) teslisin unsurlarından olan Kutsal Ruh ile ilgili görüşleri önemli bir tartışma merkezi oluşturmuş ve bu harekete kurucusunun isminden mülhem Makedoniyанизm denmiştir. Onun Kutsal Ruh'un doğup doğmadığı, Baba ve Oğul'dan farkı konusundaki soruları ortodoks inancı rahatsız etmiştir.⁸² Kutsal Ruh'un, Oğul'un bir yarattığı olduğunu iddia eden Makedonyüs'a karşı 381'de I. İstanbul Konsili toplanır ve bu konsilde Kutsal Ruh'un da, Baba ve Oğul gibi tanrısal cevhere sahip olduğu vurgulanarak Makedonyüs aforoz edilir.⁸³ Makedonyüs Kutsal Ruh'un tanrı(sal)lığına karşı çıkmış ve resmî Hıristiyanlığın kabul ettiği Kutsal Ruh'un uluhiyetine inanmanın zorunlu olmadığını beyan ederek, onun yaratılmış olduğunu iddia etmiştir.⁸⁴

Bu alandaki görüş ve tartışmalar bitmek bilmez. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh arasındaki eşitlik kabul edildikten sonra, bu defa da Kelam'ın *tanrısallığı* ile İsa'nın *insanlığı* arasındaki birliğin nasıl anlaşılacağı konusu ortaya atılmıştır. Allah'ın Kelamı ebedî olduğu halde İsa doğmuş, acı çekmiş ve haçta ölmüştür. Buna göre eğer teslisin unsurları birbirine eşit ve ayrılmaz ise, Tanrı'nın doğduğu, acı çektiği ve öldüğü söylenebilir mi? Bunlar Hıristiyan ilahiyatının cevap bekleyen çetin soru(n)larıydı.

5. *Apollinariyanizm*: Kurucusu Laodicea (Suriye) episkoposu *Apollinarius* (310-390) olan ve Makedoniyанизm ile aynı çağda görülen bir başka dinî hareket *Apollinariyanizm* idi. Apollinarius Antakya'da eğitim görmüştü ve onun

⁸¹ Burhan Oğuz, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, I, Simurg, İstanbul 1997, 258-259.

⁸² Magoulias, *Byzantine Christianity*, 24.

⁸³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, 243.

⁸⁴ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, 54-55.

doktrinine göre insan üç unsurdan oluşmaktadır. Beden/soma, hayvanî ruh/psyche ve zihin veya akıl/pneuma, nous. Ona göre İsa günah işleyecek bir zihin ve akıl yapısına sahip değildi. Ancak İsa'da bir Logos bulunuyordu. İsa, Tanrı ile insan arası bir varlık idi ve o ne tamamen Tanrı, ne de tamamen bir insandı. Bu, siyah ile beyazın karışımından gri rengin oluşmasına benzer bir yapı şeklinde izah edilebilirdi.⁸⁵ Bu görüşe göre İsa günahı bilmez, çünkü onda günah işleme ve hata yapma imkanına sahip bir insanî can/ruh yoktur. Ancak eğer İsa beşerî bir cana sahip değilse, bunun doğal sonucu olarak insanın iradesi de kurtarılamaz.

Apollinarius İznik Konsili inanç esaslarını İsa'nın tanrısallığına aşırı vurgu yaparak yorumlamaya başladı ve eğer Tanrı, Logos ise onun insanî ruha sahip olamayacağını düşündü. Kilise ve devlete göre Apollinarius, İsa'nın "a non-person" yani beşerî bir kişiliğe sahip olmadığını iddia etmiş oluyordu.⁸⁶ Monofizitizm'in ilk örneklerinden sayılan Apollinarius İsa'nın günahahtan kurtarıcılığı doktriniyi inkar ederek; "Uluhiyet ve ceset bir tek tabiatı oluşturan iki kısımdır. Tıpkı normal bir insanın içinde ruh ve cesetten müteşekkil bir tek tabiata sahip olduğu gibi..." iddiasında bulunmuştur. Böylece İsa'nın şahsında aktif ve manevi bir eleman olan logosun uluhiyeti, diğer taraftan pasif bir unsur olan maddenin beden oluşu kabul edilmiş oluyordu.⁸⁷ Bu yüzden Apollinarius Kilisece birçok defa mahkum edilmiştir.

6. *Jovinianlar*: Keşiş Jovinianus'un görüşleri etrafında oluşan akımdır. O Meryem'in bakireliğini reddetmiş, perhize iyi bakmamış ve ruhla vaftizle suyla vaftizin aynı olduğunu söylemiştir. Önce 390 yılında Roma'daki bir konsilde ve sonra da Milan'daki bir konsilde aforoz edilmiştir.

7. *Vigilantianlar*: Kurucusu batı Fransa'da doğmuş olan rahip Vigilantius'tur. 395 yılında papazlık mesleğini seçti. Resim ve azizlerin kalıntılarına saygıyı, azizlere ve ölümlere dua etmeyi reddetmiştir.

5. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Pelagianizm*: Pelagius'un (355-432) doktrinine inananların oluşturduğu gruptur. Bebekler dünyaya Adem'in düşüşünden önceki gibi pak doğarlar, insanoğlu Adem'in düşüşü ve günahından dolayı ölmediği gibi İsa'nın yeniden dirilişinden dolayı da tekrar doğmazlar. Vaftiz edilmiş veya edilmemiş olsun çocukların aynı derecede kurtuluşa ereceklerini, Musa yasalarının İncil

⁸⁵ Magoulias, *Byzantine Christianity*, 25.

⁸⁶ Edwards, *Christianity the First Two Thousand Years*, 106.

⁸⁷ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, 58.

kadar cennete götürücü olduğunu savunmuştur. Bu vb. görüşlerinden dolayı 431 yılındaki Efes Konsili'nde aforoz edilmiştir.

Bu doktrinde asli günah inkar edilmiştir, kurtuluşun; müminin yalnız sevaplarıyla ulaşılabilen bir husus olduğu, bu konuda ilahi inayetin sadece yardımcı bir rol oynadığı ilan edilmiştir. İnsanı iradeyi yücelten, ilahi inayete olan ihtiyacı önemsemeyen bu zahit büyük bir etki bırakmış, bazı ilahiyatçıların öğretilerinde gizli olarak yaşamaya devam etmiştir.⁸⁸

2. Nestorizanizm: İmparator II. Theodosius tarafından 428 yılında İstanbul Patriği olarak atanan Nestorius da Antakya'da eğitim görmüştü ve o önemli bir düşünce olarak, Bakire Meryem'in Tanrı annesi (Theotokos) değil, insan olan İsa'nın annesi şeklinde adlandırılabilceğini öne sürmüştür. İşte bu harekete Nesturilik denmiştir.⁸⁹ Nestorius'un teolojisi ile Cyril'in ki kısa zamanda çatışmaya başlayınca İmparatorun emriyle üçüncü ekümenik konsil (Efes 431) toplanmış, burada Nestur'un görüşü mahkum ve reddedilmiştir.⁹⁰

Nestur bütün düşüncesini şöyle özetliyordu: "Teslis'in ikinci uknumu olan ilahî kelimenin bir annesi vardır. Beden, ancak beden doğurur. Allah bir kadından doğmuş olamaz. Meryem, içinde kelimenin hulül ettiği bir insan doğurmuştur. Kelime, ölümlü bir insan içinde bedenlenmiştir. Fakat o ölümsüzdür; içinde hulül ettiği şeyi o diriltmiştir".⁹¹

Bu şekilde Nestur Hıristiyan Kilise Tarihinde Diofizitçilik (Çift Tabiatçılık) adı verilen düşüncenin temellerini atmış oluyordu.⁹² Nesturiler Roma İmparatorluğu topraklarından kovulmasına rağmen, İslam halifelerinin ve Müslümanların hoşgörüsü altında Arabistan, Suriye, Filistin ve Türkistan'da yüzyıllarca inançlarını sürdürmüşler, 1552 yılında bunların bir kısmı tekrar Roma'ya bağlanmış ve Keldaniler adını almışlardır.⁹³ Bizim kanaatimize göre daha sonraki dönemde Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki sınır bölgelerinden alınarak Batıya nakledilen Pavlosçu topluluklar arasında Nesturiler vardı ve bunların etkisi oldukça fazlaydı. Çünkü o dönemde bu coğrafyada Nesturilik düşüncesi güçlü bir şekilde varlığını devam ettiriyordu.

Nitekim, Ortaçağ Batı edebiyatında bazı hikayeler, öteden beri Hıristiyanlar arasında mühlid/heretik addedilen Nesturilerin Arabistandaki

⁸⁸ Bkz. Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 1995, 282-283.

⁸⁹ Vivian Green, *A New History of Christianity*, Sutton Publishing, Great Britain 1996, 34.

⁹⁰ *The World's Religions*, Ed.By, Stewart Sutherland, Leslie Houlden, Peter Clarke, Friedhelm Hardy, Great Britain 1988, 163.

⁹¹ Bkz. Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, 57.

⁹² Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nesturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, 72.

⁹³ Daha geniş bilgi için bkz. Albayrak, *Keldaniler ve Nesturiler*.

faaliyet ve etkileri bilindiğinden dolayı, Hz. Muhammed'in Nesturi bir papaz tarafından eğitilerek, ondan öğrendiklerine göre hareket ettiğini iddia eder.⁹⁴

3. *Predestinarianlar*: Fransız Lucidias tarafından savunulan görüştür. İnsanların Tanrı tarafından önceden ebedi ölüme ve ebedi hayata takdir edildiğini, daha sonraki fiillerin kurtuluşa bir etkisinin olmadığını savunmuştur. 475 yılındaki Lion konsilinde aforoz edildi.

4. *Monofizitlik*: Eutyches, bazı keşişlerle beraber, İsa'nın sadece bir tek tabiata, ilahi doğaya sahip olduğunu iddia etmiştir ve 680 yılında İstanbul konsilinde aforoz edildi.

7. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Monothelitler*: İstanbul patriği Sergius İsa'da iki tabiat ve tek bir ilahi iradenin bulunduğunu söylemiş ve 680'deki İstanbul Konsilinde aforoz edilmiştir. Monothelitizm akımı 7. yüzyılda ortaya çıktı. İmparator Heraklius tarafından 624'de hem monofizitleri, hem de diyofizitleri tatmin edecek bir ara formül bulunmaya çalışıldı ve sonunda İsa'da iki tabiat, ancak bir tek enerji olduğu ifade edildi. Bu görüşün zıddı "Diyothelitizm"dir.⁹⁵

2. Pavlosçular: Düalist ve doketikler. Markion'un öğretilerine benzeyen Pavlos'un Mektuplarına vurgu yaparlar. Eski Ahit'i ve Petrus'un Mektuplarını reddederler. Görünen bütün dinsel pratikleri inkar ederler ve asketik bir hayatı ön görürler. 7. yüzyılda başlayıp 12. yüzyılda sona ermiştir. Doğu Kilisesi'ni tehdit etmiş ve bu yüzden baskıya uğramışlardır.

Bizans İmparatorluğu'nun Asya topraklarındaki Ermenistan bölgesinde ortaya çıkan *Pavlosçuluk* hareketi diğer asketik akımlardan farklı olarak askerî birlikler oluşturmuş, Bizans'ın Batısı'na ilerleyerek bazı yerleri de işgal etmiştir. Ne var ki, 871-872 yıllarında Bizans İmparatoru Basil I onlara karşı bir sefer düzenlemiş ve katliamda bulunmuştur.⁹⁶

869 yılında İmparator Basil I'in elçisi olarak Tephrice (Divriği)'ye, Pavlosçulara gönderilen ve aralarında dokuz ay kalan Sicilyalı Peter, onlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Peter Pavlosçuluğun Maniheist bir kadın olan *Callinica (Kallinika)* ile başladığını söylemektedir. Buna göre Kallinika'nın Paul ve John adında iki oğlu bulunmaktaydı ve onları, ahalisini Maniheizm'e kazandırmak için Samosata'ya göndermişti. İşte Paul'dan dolayı bu hareket Pavlosçuluk denmiştir. 7. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Mananalı'lı

⁹⁴ Schimmel, *Aşk, Mevlâna ve Mistisizm*, 119.

⁹⁵ Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 266.

⁹⁶ Magoulias, *Byzantine Christianity*, 57.

Constantine de Yeni Ahit'i kullanarak Pavlosçuluğun propagandasını yapan önemli bir kişi idi. Pavlosçular şüpheleri üzerlerine çekmemek için herkesin kullandığı Hıristiyan terminolojisini kullanmalarına rağmen bunlara farklı yorumlar getirmişler ve değişik anlamlar yüklemişlerdir. Mesela onlar "ortodoks" inanç kavramını kullanırken bununla Pavlosçuluk inancını, "haç" derken onu inkar ettiklerini, "Tanrı Annesi" derken "Semavi Kudüs" şehri kastetmişlerdir. Onlara göre "vaftiz", İsa'nın onlara "âb-ı hayatı" vermesi demektir.⁹⁷ Bütün bunlar Protestanlık ile Pavlosçuluk arasında önemli ölçüde benzerlikler bulunduğunu açıkça göstermektedir.

8. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. İkonoklasizm: İkonoklasizm (Put kırıcılık) hareketi (725-842) tezahür etmiştir. Filhakika, Hıristiyanlık'ta ilk dönemlerden itibaren Yahudilik'ten kaynaklanan bir resme karşıtlık görülmekteydi. Ancak bunun organize ve etkili bir hareket olarak ortaya çıkması ancak İslam dininin yayılmasından sonra gerçekleşmiştir. Bu anlamda Bizans'ın Müslüman bölgelere yakın doğu sınırları bu harekettten çok etkilenmiştir.⁹⁸ Bununla birlikte putkırıcılık cereyanı referanslarını Kitab-ı Mukaddes'e dayandırmıştır. Örneğin Çıkış, 20:4⁹⁹; Yuhanna, 4:24,¹⁰⁰ 20:29;¹⁰¹ Romalılara, 1:23;25¹⁰² bu referansların en önemlileridir. Bu hareketin mensupları azizlerin resimlerini kırarlardı ki bunların maksadı onlara tapınmayı önlemektir. Çünkü bu gidişin eski paganizmin puta tapma sistemini canlandırmaya yol açacağına inanılıyordu. İslam aleminde putkırıcılık olarak bilinen bu hareket birçok Hıristiyan sanat eserlerini de yok etmiştir.¹⁰³

Bu hareket Hıristiyanlık tarihinde derin izler bırakmıştır. Nitekim İkonoklast hareket sona erdikten sonra bile buna katılanların akıbetleri hususunda Bizans Kilisesi içerisinde şiddetli tartışmalar yapılmış; ılımlı görüşte olanlar onların affedilmesini ve resmî kilisede kalmasını savunurken, radikaller ve bazı keşişler onlardan intikam alınmasını ve cezalandırılmalarını istemişlerdir. Ancak tartışmalar sonucunda Bizans devleti ılımlıların görüşünü tercih etmiştir.¹⁰⁴

⁹⁷ Obolensky, *The Bogomils*, 29, 32; Magoulias, *Byzantine Christianity*, 57.

⁹⁸ Magoulias, *Byzantine Christianity*, 41.

⁹⁹ "Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın, yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın".

¹⁰⁰ "Allah Ruhtur ve ona tapınanların ruhta ve hakikatte tapınmaları gerekir".

¹⁰¹ "İsa ona dedi. Beni gördüğün için iman ettin; görmeden iman edenlere ne mutlu".

¹⁰² "Ve fâni olmayan Allah'ın izzetini, fâni olan insan, kuşlar, dört ayaklılar ve yerde sürünenler suretinin benzeşiyle değiştirdiler". "Onlar Allah'ın hakikatini yalanla değiştiler ve Yaratıcıdan ziyade mahluka tapıp kulluk ettiler, O ebediyen mübarektir".

¹⁰³ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, AÜİFY., Ankara 1983, 357.

¹⁰⁴ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 114-115.

2. *Adoptionistler*: İspanya Toledo başpiskoposu Elipandus İsa'nın sadece bir insan olarak doğduğunu ve vaftiz oluncaya kadar ilahi bir tabiata sahip olmadığını savunmuştur. İsa Tanrı'nın evlatlığı kabul edilmiş oğludur.

10. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. Bogomilizm: Bogomilizm, kökleri 1. yüzyıla inen aykırı bir kiliseydi ve 8.-9. yüzyılda Anadolu'da, 11. yüzyıldan sonra Balkanlar'da ve 13.-14. yüzyılda da Fransa'da çok etkili oldular. Gerek Bizans gerekse Papalık bunlara karşı Haçlı Seferleri düzenlediler ve yaklaşık 3 milyon Bogomil vahşice öldürüldü. Diğer aykırı (heretik) kiliseler ise, Yakubiler, Nasturiler, Suriye Monofizitleri'di. İstanbul'daki Patrik bunlarla da kavgalıydı.¹⁰⁵

Bogomilizm düalist ve asketik bir akımdır. Bütün sakramentleri reddederler. Kudretli tek bir Tanrı kabul etmekte ve Baba ile Oğulu bunun iki ayrı gücü saymaktadırlar ki bu anlamda teslise bakışlarında Sabellianist'tirler. Doğu Avrupa'da etkili olmuştur. Bogomiller Ortaçağ'da Balkanlar'da yaşayan ve Maniheizm'den bir hayli etkilenmiş olan bir mezhebin taraftarlarıydılar. Dünyanın ve insan vücudunun şeytanın eseri olduğuna, ruhun ise Tanrı tarafından yaratıldığına inanıyorlardı. Öğretilerine göre Şeytan ve İsa tek olan Tanrı'nın iki oğluydu. Şeytan Tanrı'ya isyan ederek kendine özgü bir dünya yarattı. Ancak Tanrı yeryüzündeki insana kendi ruhundan üfledi ve oğlu İsa'yı onları kurtarmak üzere gönderdi. Bogomiller'e göre evlenmeme, et yememe, içki içmekten kaçınma ve her türlü mal mülk sahibi olmaktan uzak durma yalnızca seçkinler için geçerliydi. 11. yüzyılda bu mezhep Fransa, İtalya ve Anadolu'da yayıldı. Moğolların Macaristan'ı işgaliyle birlikte Bogomillik resmî inanç haline geldi. Müslümanların bölgeyi fethetmelerinden sonra Bogomilerin birçoğu İslam dinine geçti.¹⁰⁶

İlk bakışta Bogomillik'le Pavlosçuluk arasında ortak noktaların var olduğu görülmektedir. Her iki cereyan da düalisttir ve görünen alemin iyilik Tanrısı tarafından yaratıldığını kabul etmezler. İsa'nın bedenselliğini, Yahudilerin üstünlüğünü reddettikleri gibi Eski Ahit vahiylerini de şeytandan gelmiş sayarlar ve Ortodoks Kilise hiyerarşisini ve sakramentlerini reddederler. Aralarında görülen bu ortak noktalara rağmen Bogomiller'in merkezî inançları Pavlosçulardan farklılık göstermektedir. Bu çerçevede Bogomiller her şeyin kaynağı olan bir Tanrı'ya inanırlar. Bunun da biri İsa diğeri de Şeytan olmak üzere iki oğlu bulunmaktadır. Bu görünen dünya kötü güç tarafından yaratılmıştır. Böyle bir inanç ne eski Maniheizm'den ne de Pavlosçuluk'tan

¹⁰⁵ Altında, *Yoksul Tanrı Tynalı Apollonius*, 6.

¹⁰⁶ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 68-69.

türemiş olabilir. Bu en çok Zerdüştlüğün bir şekli olan Zürvanizme yakındı. Zürvanizme göre en yüce bir Tanrı olarak Zürvan ve bunun da bir ışık tanrısı Ahura Mazda ve karanlık tanrısı Ehrimen olmak üzere iki ayrı yansıması vardır. John Exarch'ın işaret ettiği üzere, bu tarz bir inanış Bogomilizm'den önce Bulgaristan'da mevcuttu; çünkü Bulgarlar Bulgaristana gelmeden evvel Rusya Steplerinde yaşarken, Sasaniler'le değişik ilişkiler kurma fırsatı yakalamış olmalıdır.¹⁰⁷

9. yüzyılda Bizanslılar çok sayıda Pavlosçu'yu Bulgaristan ile olan sınırları savunmak amacıyla Balkanlar'a doğru götürülmüşler ve bunlar daha sonra Bogomilliğin kaynağı olmuştur.¹⁰⁸

Bogomilliğin Batı'daki düalist heretik düşünce hareketlerine etkisi konusunun da kesin sınırların çizilemediği bir gerçektir. Batılı Ortaçağ araştırmacıları Slavca kaynakların birçoğuna halen vakıf olamamışken, Slav tarihçiler Katharlar'ın ve Patarenler'in orijinini Bogomilizm'de görmekte ancak buna ilişkin ayrıntılı bilgi verme imkanını bulamamaktadırlar.¹⁰⁹

İlk ortaya çıktığı dönemlerde Bogomillik, İslam dünyasında halen yaşıyordu. Papaz Bogomil'in çağdaşı Halife Muktedir (908-32) Bağdat'taki Maniheistlere baskı yapınca bunlar da Semerkant'a sığınmışlardı ki o dönemde Turfan Uygurları Maniheizm'e bağlanmış ve Maniheistler Çin'de de görülüyordu. Kısacası, Bogomiller'in neden sadece Maniheist hayat tarzını kabul, ancak onun inanç sistemini reddettiklerini izah etmek zordur.¹¹⁰

Bogomiller, Katharlar ve Pavlosçular'ın Trakya'da ortaya çıkmış olan bir koluydu. Bazı Bulgar tarihçileri bu heretik mezheplerin, ilk dönemlerinde tamamen Baptist* olduklarını söylemektedirler. Bu onların sadece vaftiz ve ekmek şarap ayinine karşı olan olumsuz tavırlarından değil, kilise hiyerarşisine, Bakire Meryem ve azizlere tapınmaya, bağımsız bir kiliseye bağlanmaya karşı olmalarından da anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da Bosna, Bulgaristan ve

¹⁰⁷ Janet Hamilton– Bernard Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*, 29.

¹⁰⁸ John V.A. Fine, "Bogomilism", *Dictionary of the Middle Ages*, Editor in Chief: Joseph R. Strayer, Charles Scribner' Sons, New York 1983, II, 294.

¹⁰⁹ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 286.

¹¹⁰ Janet Hamilton– Bernard Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*, 29-30.

Baptistler dünya çapında yaygın bir Hıristiyan mezhebi olup, kişisel günah çıkarma veya itirafa ehil olanların vaftiz olabileceğine, yani ergenlerin vaftizine inanırlar. 16. yüzyılda görülen Anabaptistlerle bazı bağlantıları olmasına rağmen bunlar 17. yüzyılda İngiltere ve Galler'de ortaya çıkmış ve daha sonra çok hızlı bir şekilde ABD'ne kadar yayılmışlardır. Sadece kutsal metinlere vurgu yaparak bunu ibadetin temeli sayarlar ve vaaza önem verirler. (Bkz. Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 58; Daha geniş bilgi için bkz.: J. G. Davies, *A Dictionary of Liturgy and Worship*, SCM Press Ltd., London 1972, 64-68).

Ermenistan Hıristiyanları'nın, ilk apostolik Hıristiyan Kilisesi'nin izleyicileri olmaları ihtimali çok kuvvetlidir, denilmektedir. Bununla birlikte bir kısım Roma Katolik asıllı araştırmacı ise, Bogomiller'in vaftizi uygulamadıklarını, ekmeğe-sarap ayinine saygı göstermediklerini, dahası onların Eski Ahit'i inkar ettiklerini iddia etmişlerdir. Belki de bu onların ergenlikten önceki çocuk vaftizine karşı olmaları, referans olarak da Yeni Ahit'i kutsal metin olarak kabul etmeleri anlamına gelmektedir. Bogomiller genel kiliseye aykırı düşen bu inanç eğilimlerinden dolayı kısa sürede koğuşturmalara uğramış ve zulümlere maruz kalmışlardır. Buna rağmen Ortaçağ'da ve hatta 16. yüzyılda da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bogomiller'e karşı uygulanan bu şiddet politikaları uzun asırlar boyunca sert bir şekilde devam etmiş, ne var ki onları yok etmek için yapılan her hareket, bu inanç mensuplarının yer altına çekilmelerine neden olmuştur. Böylece Bogomiller bütün Avrupa'da ve özellikle de Ren Nehri boyunca Balkanlar'da gizlenmişlerdir. Doğal olarak bütün bu yer altına gizlenmiş olan hareketler uygun bir fırsatta ortaya çıkmak için güçlerini birleştiriyorlardı. Bu fırsat kendisini Avrupa'daki Reformasyon hareketleriyle ve özellikle *Anabaptist** ve *Uniteryen*** görüşler şeklinde kendisini açığa vurmuştur. Avrupa'da ortaya çıkan bu yeni dinsel hareketlere Bogomilliğin büyük bir etkide bulunduğu kesin görünmektedir.¹¹¹

Birçok araştırmacı ve bilim adamının nezdinde bu hareketin Doğu ve Anadolu kökenli olduğunda şüphe yoktur. Buna göre bir kısım araştırmacı onun *Maniheizm*'den türediğini ileri sürerken, diğer bir kısım ise *Adoptianizm*'den kaynaklandığını düşünmektedir. Ancak bütün bu tartışmaları kesin bir sonuca bağlamanın zor olduğunu söyleyenler de haklıdır. Çünkü Bogomiller'le ilgili olarak bildiğimiz hemen her şey onların muhalifleri, yani düşmanları kanalıyla bize ulaşan bilgilerdir. Bu yüzden tarih boyunca, toplum nezdinde küçük düşürmek için onlara homoseksüel olduklarına varıncaya kadar akıl almaz suçlamalar yöneltilmiştir.¹¹²

Bütün bu tartışmaları bir tarafa bırakırsak Bogomillik bu adla tarihte ilk defa Balkan Yarımadası'nda görülmüş olan heretik bir din akımıdır. Kurucusu

* Anabaptist, 16. yüzyıldaki reform hareketleriyle ortaya çıkmış olan son derece radikal dinsel grupların ortak adıdır. Bunlar sadece yetişkinlerin vaftizine inanırken, çocukların vaftiz edilmesine karşıdır. Kutsal metinlerin harflerine, kilise disiplinine sıkı sıkıya bağlı, kilise ile devletin ayrılmasına taraftardır. Onların devleti eleştirmeleri zulümlere uğramalarına sebep olmuştur. Anabaptistler, Baptistlerin selefleri sayılmaktadır. (Bkz. Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 19).

** Uniteryenler birçok yönlerden Hıristiyanlığa yakın bir mezhep olmakla beraber tesisi ve İsa'nın tanrılığını reddederler. Bunlar organize bir cemaat olarak Anabaptistler'den öncesine kadar uzanmaktadır. (Bkz. Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 544).

¹¹¹ <http://memberaol.com/rwolfe2080/Bogomilhtm> 25.07.2003.

¹¹² Ferdinand Schevill, *The History of the Balkan Peninsula: From the Earliest Times to the Present Day*, New York 1992, 163-164.

bir Bulgar papaz veya keşiş olan *Bogomil*'dir ve bu isim "*Tanrı'nın sevdiği, Tanrı'nın sevgilisi*" anlamına gelmektedir. Ne gariptir ki, düşmanları bunu; "*Tanrı'nın düşmanı*" demek olan "*Bogonomil*"e çevirmişlerdir. Birinci ve İkinci Bulgar Devleti'nde etkili olmuş, kurulu düzeni sarsmış, Bulgaristan'dan Batıya, Sırbistan'a doğru yayılmış, oradan Bosna'ya geçmiş ve burada en parlak ve istisnai zaferlerini kazanmış, Bosna'nın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesiyle kitlelerce Bogomil "herhangi bir baskıya maruz kalmadan"¹¹³ son din İslam'ı gönülden kabul etmişler ve yüzyıllarca Osmanlı'nın Balkan Yarımadası'ndaki, bir anlamda Batı'daki en büyük ve biricik müttefiki olmuştur.

Doktrin Anadolu'dan Trakya, Bulgaristan, Bosna, Kuzey İtalya ve Güney Fransa'ya geçmiştir. Bosna, Ortodoks Sırlar'la Katolik Macarlar'ın mücadele alanı olmuş, her mezhep diğerine zulmetmiş ve bundan yılmış olan birçok soylu ve önde gelen kişiler vatanperverliğin bir işareti olarak Bogomilliği kabul etmiştir.¹¹⁴ Bilindiği üzere Bosna, Katolik Roma ile Ortodoks Bizans'ın, Sırlar'la Hırvatlar'ın çekişmesi arasında tarafsızlığını korumak için mücadele etmiştir.

11. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Ortodoks-Katolik ayrışması*: Bunun en büyük sebebi olarak "filioque" inancı gösterilmektedir. Roma Katolik Kilisesi Kutsal Ruh'un aynı anda hem Babadan, hem de Oğuldan çıktığını, Ortodoks kilisesi ise sadece Babadan çıktığını iddia etmişlerdir. Uzun tartışmalar sonucunda resmi ayrışma 1054 yılında gerçekleşti.

2. Katharlar (Patarenler): Bunlar kendilerini basitçe "İyi/Hayırlı Hıristiyanlar" şeklinde isimlendirmişlerdir. Düalist ve doketikler, sakramentleri reddederler. Aşırı asketik Maniheistler gibi evliliğe karşıdır ve gerçek kilisenin kendileri olduğuna inanırlar. Mükemmeller ve dinleyiciler olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Reenkarnasyona inanırlar, arafı reddeder, sık sık açıktan ölümü uygular ve barış taraftarı olduklarından savaşa karşı çıkarlardı. 11. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Pavlosçular'dan ve Bogomiller'den türemişlerdir. Mezhep mensupları bütün Avrupa'da kazıklarda yakılmışlardır. En çok Güney Fransa'da etkili olmuşlar, birçok defa Haçlı Seferleri'ne ve engizisyonlara maruz kalmışlardır.

Ortaçağ'daki diğer heretik akımlarla olduğu gibi Katharlar'la Protestanizm ve Reform hareketleri arasında bir bağlantı kuran yazarlar olmaktadır. Gerçekten de Wycliffe, Luther ve Kalvin'e göre şeytan büyük bir

¹¹³ Bkz. Francine Friedman, *The Bosnian Muslims*, Westview Press, USA 1996, 18.

¹¹⁴ Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time*, New York 1967, 57.

tanrı idi ve dünya da kötü/şeytanî bir yerdi, fakat Tanrı yaratıcı bir Tanrı idi ve Yahudiler'in Yehova'sıydı. Hiç birisi Eski Ahit'i reddetmemiş ve din adamlarını da itham etmemişlerdir. Reformcuların kilise karşıtlıkları ahlaki kokuşmuşluğa ve lüks içerisinde yaşamalarına karşı bir tepkiydi, yoksa temel Hıristiyan doktrinlerine değil. Onlar Kiliseyi yeniden şekillendirmek ve arındırmak niyetindeydiler, yeni bir din ihdas etme peşinde olmamışlardır.¹¹⁵

12. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Waldensianistler*: 12. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış bir heretik akım olup adını kurucusu Lyon'lu Petrus Waldus (Peter Waldo)'dan almıştır.¹¹⁶ Bunların basit bir sosyal hayat tarzları vardı. Kitab-ı Mukaddes'i yerel dille vaaz ederlerdi. İsa'nın Dağ'daki Vaazı'nı önemserlerdi. Vaazla genişleyip yayıldı ve vaiz olarak kadınlara da izin verilirdi. Arafı inkar ve sadece üç sakramenti kabul etmişlerdir. Bunlar da; yetişkin vaftizi, evlenme ve evharistiyadır. Evharistiyayı da yılda bir defa Paskalya'dan önceki Perşembe günü (Maundy Thursday) kutlardı. Günahlarını bir birlerine itiraf ederler ve bazı Katolik uygulamalarını; özellikle günah itirafı, son yağlama ve rahip takdisini reddetmişlerdir. 1215'te Peter Waldo tarafından kurulmuştur ve ilk önce Güney Fransa'da ortaya çıkmış daha sonra İspanya ve İtalya gibi ülkelere de sirayet etmiştir. "Poor Men of Lyons" diye de adlandırılırlar. Görüşlerinden dolayı aforoz edildiler; Kuzey İtalya ve Avusturya'da zulüm ve baskıya uğradılar. 1532'de reform hareketlerini kabul ettiler.¹¹⁷ Kutsal metinlere, vaaza, kadınlara da değer ve görev vermeleri gibi inanışlarından dolayı Waldocular Protestanlara benzetilmiştir.¹¹⁸

Waldocular hareketi Ortaçağ'ın sonunda Piemont'ta yerleşmiş; reformasyondan sonra Kalvin'in fikirlerini benimsemiş ve bundan dolayı Roma Katolik Kilisesi'nden şiddetli bir takip görmüşlerdir. Günümüzde İtalya ve benzeri birkaç ülkede bunların adına kurulmuş fakülteler ve öğrenciler bulunmaktadır. Protestan kiliseler bunlara maddi ve manevi destek vermektedirler.¹¹⁹

¹¹⁵ Runciman, *The Medieval Manichee*, 178.

¹¹⁶ Michael Costen, *The Cathars and the Albigensian Crusade*, Manchester University Press, Manchester and New York 1997, 55.

¹¹⁷ Raoul Vaneigem, *The Movement of Free Spirit*, Zone Books, New York 1994, 75-78; Bernard Hamilton, *Religion in the Medieval West*, London and New York 1986, 173-174; N.A. Weber, "Waldenses", <http://www.newadvent.org/cathen/15527b.htm>

¹¹⁸ Costen, *The Cathars and the Albigensian Crusade*, 57.

¹¹⁹ Bkz. Schimmel, *Aşk, Mevlâna ve Mistisizm*, 82. Waldensianistler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Herbert Grundmann, *Religious Movements in the Middle Ages*, Trans. by. Stewen Roman, London 1995; John A. F. Thomson, *The Western Church in the Middle Ages*, London-New York 1998.

13. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Albigenler*: Bogomiller Fransa'ya girdikten sonra Katarlar ve Albigenler şeklinde adlandırılmışlardır. Albigenler tarikatı 12. yüzyılda Fransa'nın güneyinde, Toulouse'da, Languedoc'da ve Albi'de birçok müritler kazanmış olan bir heretik akımdı. Kötülük probleminin çözümünde Maniheizme benzer şekilde düalist bir çözüm önermektedir. Beden kötülük ilkesinden gelmekte ve iyilik tanrısına bağlanmak için evlenmekten kaçınmak da dahil katı bir perhiz gerekmektedir. Daha önce gördüğümüz heretiklerde olduğuna benzer şekilde bu mezhebe giriş için de *consolamentum* denilen arınma töreninden geçmek zorunludur. Esasen Albigenler hareketi isim değişikliği dışında Bogomiller ve Katarlar'la aynı inanç ve pratikleri paylaşmaktadırlar. Dolayısıyla iyi tanrının kötü olan bir bedene bürünmesi imkansızdır. Bu ise İsa'nın tanrılığının reddi anlamına gelmektedir. Fransa'daki kilise ile devlet arasındaki çekişmeden dolayı bazı derebeyleri ve kontlar gücü ve zenginliği ele geçirmek için bu mezhebe girmişlerdir. Bunun yanında bu inanca samimi olarak inanan derebeyleri ve kontlar da yok değildi. Albigenler tarikatı özel mülkiyeti tanımadığı için geniş halk yığınlarına da cazip geliyordu. Sonunda papa III. İnnocent bunlara karşı haçlı seferleri düzenlemeye karar verdi.¹²⁰

Güney Fransa dinî olarak doğu düalizminden, yani Maniheizm'den etkilenmiş olduğu bilinmektedir. Albigenler'in İtalya'nın kuzeyindeki Katarlar, Trakya'daki Bogomiller ve Pavlosçular'la bağlantısı bulunuyordu ve bazen de "**Bougres**" veya "**Bulgarlar**" şeklinde de adlandırılıyordu. Ancak bunların yine o dönemlerde Fransa'nın güneyindeki **Waldansianist**'lerle bir ilişkisi yoktu. Albigenlerin müntesipleri daha hafif dini emirlerle yükümlü olan "*credentes*" ve asketik bir hayatla yükümlü olan "*perfecti*" olmak üzere ikiye ayrılırdı. Onların *consolamentum* adı verilen tek sakramentleri ve sonu kişiyi intihara götüren "*endura*" adı verilen dinî bir ayinleri vardı.¹²¹ Evliliğe, yeme içmeye iyi bakmamışlar, ruhun transmigrasyonuna inanmışlardır.¹²²

Tarihçi V. Raymond Edmund "*The Light in Dark Ages*" adlı kitabında Albigenleri ve Katarları Bogomiller'in mirasçıları olarak görmekte ve şöyle demektedir: "Bogomiller uğradıkları şiddetli zulüm ve misyoner faaliyetlerinden dolayı Avrupa ülkelerinin her tarafına dağılmaya başlamışlar, tüccar veya sanatçılar/zanaatçı şeklinde İtalya, Fransa ve Almanya'ya göç etmişlerdir."¹²³

¹²⁰ Meydan Larousse, "*Albililer*", İstanbul 1981, I. 280-281. (Başka kaynaklar ekle!!!)

¹²¹ Margaret Deanesly, "*Albigenses*", Chambers's Encyclopaedia, George Newnes Limited, London, 1950, X. 226-227

¹²² Bkz. Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 15.

¹²³ http://www.truechristian.org/great_falling_away/10Bogomils/10Bogomilhtm.

Albigenler Gnostik Hıristiyanlığın Fransa'daki temsilcileriydiler. Tapınak Şövalyeleri de dahil birçok gizli örgüt Albigen geleneğine bağlıydılar. Bu topluluk Katolik Kilisesi'nin acımasız baskısıyla yakılarak ve/veya kılıçla öldürülerek yok edilmiştir. Avrupa'daki ilk büyük kitle katliamı işte bu Albigenlere uygulanmıştır. Katolik Kilisesi, kendi kilisesine uymayan diğer Hıristiyanları "Yakarak" yok etmekten kaçınmamıştır.¹²⁴

Değişik dürtülerle haçlı seferleri başlatıldı. Bir bakıma Fransa'nın Katolik kuzeyi, güneyli Albigenlere karşı savaşıyordu. Yıllarca süren savaşın sonunda Katharcılık Fransa'da ancak 14. yüzyılda, son Kathar piskoposu 1326 yılında Carcassone'de canlı canlı yakıldığında gücünü kaybetti. Ondan beş yıl sonra da 1331'de İtalya'daki Kathar piskoposu da odun yığınları arasında can verdi.

14. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. Lollardlar: Oxford Üniversitesi'nde ilahiyatçı bir akademisyen olan John Wycliffe (öl.1384)'ın takipçileri idiler. Hareketin adı sessizce şarkı söylemek anlamındaki "lull" veya işsiz güçsüz, aylakça gezmek anlamındaki "loll" kelimesinden türediği ifade edilmektedir. Tarftarları üniversiteden atılınca seküler gezginci vaizler şeklinde Latince'den çevirdikleri İngilizce Kitab-ı Mukaddesi kullanılarak görüşlerini yaymışlardır. Bunlar daha sonra Lollardlar olarak adlandırılmışlar, Papanın otoritesini tanımayan bu akımın mensupları Kitab-ı Mukaddesi kendilerine göre yorumlamışlardır. Barışçı idiler ve kutsal yerlere saygı duymazlardı. Günah itirafını, ikonlara saygıyı ve arafı inkar eder, bekârlığa önem verir, evharistiyadaki kan ve etin ekme ve şaraba dönüşmesini, hac ziyaretlerini ve azizlere saygıyı reddederlerdi.¹²⁵ Görüşlerinden dolayı Kilise İngiltere'de bunlara karşı çok sert yasal önlemler aldı, bazıları İngiltere'de ilk defa yakılarak cezalandırıldı, bütün bu baskı ve işkencelere rağmen onlar görüşlerini İskoçya, Bohemya ve diğer ülkelere taşımak suretiyle Reform hareketlerinin öncü kuvvetleri oldular.¹²⁶

15. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Hussçular*: Bunlar John Huss'un (1369-1415) takipçileri idiler. Huss'un, John Wycliffe'in ve Waldensianistler'in etkisinde kaldığı söylenmektedir. Hareket daha sonra "*Unitas Fratrum*" veya "*Bohemian Brethren*" olarak tanındı. Onlara karşı beş Haçlı Seferi düzenlendi. Günümüzde "*Moravian Kilisesi*" olarak bilinirler. Kilise yetki ve otoritesi yerine Kutsal Kitapların otoritesine vurgu yaparak laiklerin kiliseye katılımını istediler. İsa'nın

¹²⁴ Altındal, *Yoksul Tanrı Tynalı Apollonius*, 110.

¹²⁵ Hamilton, *Religion in the Medieval West*, 178-179.

¹²⁶ Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 151.

bedeni ve kanının ekmek ve şaraba dönüşümünü, azizlere saygıyı inkar ettiler. Hâkeza, hac yerlerine ihtiramı ve günahın kulaktan kulağa itirafını da reddettiler. Kutsal metinlerin yerel dillerde okunmasını savunarak Protestanlığa zemin hazırlamışlardır.¹²⁷

16. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Protestanlık*, 2. *Anabaptistler*, 3. *İngiliz Kilisesi/Anglikan Kilisesi*, 4. *Presbiteryenler*, 5. *Puritanlar*: Puritanlar için zevk veren her şey günahı ve bunun içinde özellikle çıplaklık ayrı bir utançtı. Hatta toplu banyoları bile çıplaklıktan dolayı reddederlerdi. Birçok gelenekçi Amerikan protestanı nudizme şiddetle karşı çıkarken İsa'nın da çıplak olarak vaftiz edildiği gerçeğini inkar ederler. 6. *Kongregasyonalistler*, Protestan Kilise prensibine göre mahalli cemaat (Congregation), dünyevi bir kuruluş olan kiliseden daha önemlidir. Bu prensip muhtelif kiliselerce ve özellikle Baptist kiliselerince titizlikle uygulanmıştır. 7. *Unitaryenler*, 8. *Socinianlar*.

17. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Baptistler*, 2. *Queykırlar*, 3. *Universalistler*, 4. *Jansenistler*.

18. yüzyıldaki heretikler:

1. *Frimasonlar*, 2. *Metodistler*, 3. *Moravianlar veya Kardeşlik Kilisesi*.

19. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *İsa'sız Hıristiyanlık*: Bunlar kendilerini Hıristiyan olarak adlandırmakta, İncil'i kutsal metinleri(nden biri) kabul etmekte fakat İsa tanrı değildir; ben veya sen ne kadar tanrı isek o da o kadar tanrıdır demektedirler. 2. *Mormonlar*, 3. *Adventistler*, 4. *Yedinci Gün Adventistleri*, 5. *Yehova Şahitleri*, 6. *Spirüalist Kiliseler*, 7. *Kurtuluş Ordusu*, 8. *Ku-Klux-Klan*, 9. *Hıristiyan Bilim Kilisesi - Christian Science Church*, 10. *Old Katolikler*, 11. *Reforme Kiliseler*, 12. *Tanrı'nın Kilisesi*, 13. *İsa'nın Kilisesi*.

20. yüzyıldaki heretik akımlar:

1. *Klasik Pentakostal Hareket*, 2. *Yeni Pentakostal Kilise*, 3. *Karizmatik Katolikler*, 4. *Evanjelik Karizmatikler*, 5. *Mooncular*, 6. *Satanistler*, 7. *Sayentoloji*, 8. *St. Pius X Kardeşliği*, 9. *Tanrı'nın Çocukları, Aşk Ailesi, Cennetin Büyüsü Kiliseleri*, 10. *Yeni Çağ Akımı*, 11. *Davidyenler*.

¹²⁷ Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 232-233; Hamilton, *Religion in the Medieval West*, 179.

Burada temas ettiğimiz Ortaçağ'da yaşamış olan söz konusu heretik düalist-Gnostik dinî düşünce akımlarının topluluk anlamında doğrudan müntesipleri kalmamakla birlikte bireysel anlamda taraftarlarının varlığından bahsedilmektedir. Örneğin çağımızın önemli düşünürlerinden olan Jean Baudrillard, Hz. İsa'nın bir Tanrı olmadığını, aksine bir insan ve peygamber olduğunu söyleyen Aryüscü geleneğin Avrupa tarihindeki bir başka izdüşümü olan ve kökü ancak 17. yüzyılda kazınan Katharcı geleneğin yaşayan ender taraftarlarından birisi olduğu söylenmektedir.¹²⁸

Weber'e göre dinlerin genel teolojik ahlakı değil, iktisat ahlakı önemlidir. Esasen şunun iyi bilinmesi gerekmektedir: Hemen hemen bütün dinler öncelikle dünya ile ilgilidirler. Hemen hepsinde sağlık, refah, uzun ömür vb. istenen şeylerdir. Öbür dünya bu dünyadaki tavra göre belirmektedir. İnsanın, Tanrı katında da olsa kendini ispatlama/samimiyetini gösterme yolu dünyevî kriterlere bağlıdır. Mesela Püritenlerde kişinin kendini (bir iş adamı olarak) kanıtlamış olmasının verdiği ilahi huzur hali, bu asketik dinin (Protestanlığın) kutsal değerleri arasında psikolojik bakımdan temel bir amaçtır.¹²⁹

Görüldüğü üzere, sanıldığının tersine Rönesans 14. yüzyılda değil 11. yüzyılda başlamıştı. Örneğin Kur'an'ın ilk Latince çevirisi bile 1143'te İspanya'da yapılmıştı.

Reform hareketlerinden ve Protestanlıktan önce görülen Hıristiyan heretiklerinin birçoğunun ortak özelliğinin asketik hayata önem verme olduğunu görmüş olduk. İlk bakışta dünyayı dışlar görünen, öte aleme yönelik bir tavır sergileyen bu akımların nasıl ve ne şekilde daha sonraki Protestanlık hareketine öncülük etmiş olabileceği izah edilmesi gereken bir sorun olarak ortadadır. Burada yine Weber'in getirdiği açıklamalar bize bir açılım sağlar mahiyettedir kanaatindeyiz. Ona göre mistik bir çerçeveden çıkarıp akılcı bir ahlak anlayışını ortaya koymak, dünyanın her yerinde tarih boyunca rastlanabilecek küçük akılcı mezhepleri saymazsak, bu başarı yalnız batılı ve asketik Protestanlık'ın (Kalvinist, Methodist vb.) kilise ve tarikat örgütlerine aittir. Gerçi bunda Hıristiyanlığın kendi temel dayanakları kadar, böylesi yeni bir yorum ortaya çıkarmaya elverişli bir kültürel birikimin rolü büyük olmuştur. Mesela Protestanlık akımının en tanınmış kollarından birisi olan Methodistler alış-veriş esnasında yalancılığı, yüksek faizi, yatırım dışında aşırı para biriktirmeyi, ödeme gücünden yüksek borçlanmayı ve lüksü yasaklamışlardır.¹³⁰

¹²⁸ Bkz. Yusuf Kaplan, "İnsana ne olduğunu hatırlatan bir düşünür: Baudrillard-I", Yeni Şafak, 03.05.2004.

¹²⁹ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, 227-228, 237.

¹³⁰ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 269.

Bu açıdan bakıldığında yine Weber dinleri mistik din ve asketik din tipolojilerine ayırmaktadır. Buna göre dünyaya yönelik bir ahlak, temelini, dünya üstü bir Tanrı anlayışında bulabilir. Bu ise asketizmle mümkün olabilir. Asketizme göre Tanrı tarafından emredilen eylem önemlidir, mistisizmde ise amaç, düşünme yoluyla kutsal varlıktan bir parça olabilmek ve böyle bir bilinç kazanabilmektir. Yani mistisizm bir oluş hali iken, asketizm bir eylem şeklindedir. Birincisine göre insan Tanrı'nın bir kabı, ikincisine göre ise bir alettir. Onun için asketizmde dünyadan kaçış yok, Tanrı adına düzenleme, ehlileştirme ve güzelleştirme var.¹³¹

Weber'e göre Protestan ahlaki kapitalizmi doğurmuş, ama kapitalist birikim Protestan ahlakını silmiştir. Protestanlık, ekonomik çerçevedeki bütün etkinlikleri, Tanrı rızasını kazanmaya yönelik bir eylem olarak düşünmüş ve kutsamış, ama zamanla özdeki "kurtuluş" ve ilahî yardım inancı anlamını gittikçe yitirmiştir. Aynı şey siyaset alanı için de söz konusudur. Din önce siyasal etkinliğin artışına katkıda bulunmuş, ama siyasal eylem belli bir noktadan sonra dinsel ahlaki sınırdışı etmiştir. Protestanlık durup dururken dünyanın kutsanması, özellikle servet biriktirmenin iyi olduğunu söyleyerek işe başlamamıştır. Çıkış noktası manevi kurtuluştur. O, mistik eğilimli asketik çerçevede bir kurtuluşa dönüştürmüş, ölçüsünü de olağanüstülüklerde değil, dünyada bulmuş, ilahî emir ve yasakların nesnel dünyada gösterilmesini istemiştir.¹³²

Weber Protestanlığın çıktığı toplumsal ortamın/kültürel birikimin zihniyet oluşumuna önemli katkılarının olduğunu belirtir. Protestan etiğin başarısı, yüzyıllardır Hıristiyanlık çerçevesinde oluşmuş teolojik algılayış biçimini, genelde "ahlak" eksenine oturtmuş, sonra da bunu tutum ve davranışlara yöneltip toplumsal belirleyiciliğe sahip bir zihniyete dönüştürebilmiş olmasına bağlıdır.¹³³

Son olarak, bizim kanaatimize göre doğuda ortaya çıkıp daha sonra batıya doğru intikal etmiş Hıristiyan heretik akımların içerisinde Türk ve İslam unsurları önemli ölçüde etkin rol oynamıştır. Bu etkileri daha çok Maniheizm, Nesturiler, Pavloşcular ve Bogomiller içerisinde görmek mümkündür. Ancak bu konunun daha çok açıklığa kavuşturulması için özel araştırma ve çalışmaların yapılması gerekmektedir. Ayrıca aydınlanma ve Protestanizm hareketinin batıdan önce 10.-11. yüzyıllarda doğuda ortaya çıkmaya başladığını da önemli bir tespit olarak belirtmeliyiz.

¹³¹ Bkz. Mustafa Aydın, "Dinin Dünyevileşme Sorunu, Protestanlık ve İslam", *Bilgi ve Hikmet*, 1993, Sa: 2, 45.

¹³² Aydın, "Dinin Dünyevileşme Sorunu, Protestanlık ve İslam", 46.

¹³³ Aydın, "Dinin Dünyevileşme Sorunu, Protestanlık ve İslam", 55.